

AZ OSMÁN TIMÁR-BIRTOKOS HADERŐ NAGYSÁGA ÉS ÖSSZETÉTELE A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

1. Az Oszmán Birodalom gazdasági, társadalmi és politikai berendezkedésének egyik tartópillérét több mint két évszázadon át legalább három vonatkozásban a timár-rendszer alkotta.¹ A timáros szpáhi mindenekelőtt lovas harcos volt, aki az államtól kapott javadalom fejében katonai szolgálatot teljesített. Ugyanakkor a megművelhető földek használatának és a mezőgazdasági termelésnek az irányítójaként, aki a parasztokra (*rája*) kivetett adók nagy részét is begyűjtötte, meghatározó szerepet játszott az állami tulajdonon alapuló (*míri*) földrendszer fenntartásában. Végül, de nem utolsó sorban, mint a közbiztonság őre és más rendési feladatok végzője, a központi hatalom helyi megbízottjaként működött.

Az oszmán történelem kutatói mindig nagy, tényleges jelentőségének megfelelő érdeklődést mutattak a timár-rendszer különböző kérdései iránt. Ennek ellenére a részletes vizsgálódások ritkán terjedtek ki a XVI. század vége utáni időszakra, mivelhogy – mint az többé-kevésbé ismeretes – lényeges változások következtek be a birtokok nyilvántartási módjában, ami nagymértékben korlátozta a téma tanulmányozhatóságát. A századforduló tájától nem vagy csak elvétve készítettek hagyományos *timár defteriket*, s ezen kívül évtizedekig fejetlenség uralkodott mind a központi, mind a tartományi közigazgatásban. Miközben bizonyos nyilvántartásokat, például a *timár rúznámce defteriket* meg lehetőséggel vezettek, addig másokat, mint a *mustra-könyveket (joklama defterik)*, egyre gondatlanabban – ahogy arról a kortárs Ajn Ali oly keserűen panaszkodott.²

Mindezek következtében a XVII. századi timár-rendszerrel kialakult képet főleg a korabeli oszmán királytükör-irodalom ihlette. Ezekben a művekben a következő panaszok térnek vissza újra meg újra, melyek jól jellemzik a timár-birtokosok rétegén belül uralkodó viszonyokat: a) különböző módszerekkel sokukat megfosztottak javadalmaiktól; b) a birtokok vesztek értékükből, és így tulajdonosaik képtelenné váltak hagyományos katonai udvartartásuk és kíséretük fenntartására; c) a timárok nagy része vezírek, fő tisztségviselők és háremhölgyek kezére került, akik nem végeztek katonai szolgálatot; d) a szpáhik közé nagy számban szivárogtak be paraszt származású „idegenek”. A fenti-

¹ Néhány fontosabb összefoglalás a timár-rendszeréről: Vera P. Mutafchieva: *Agrarian Relations in the Ottoman Empire in the 15th and 16th Centuries*. Boulder, 1988. 1–60. o.; Klaus Röhrborn: *Untersuchungen zur osmanischen Verwaltungsgeschichte*. Berlin, New York, 1973.; Gyula Káldy-Nagy: *The First Centuries of the Ottoman Military Organization. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 31. (1977) 2. 147–183., főleg 147–162. o.; Ömer Lütfi Barkan: *Timar*. In: *İslâm Ansiklopedisi*. XI/1. İstanbul, 1979. 286–333. o.; Nicoară Beldiceanu: *Le timar dans l'État ottoman (début XIVe – début XVIe siècle)*. Wiesbaden, 1980.; İ. Metin Kunt: *The Sultan's Servants. The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550–1650*. New York, 1983.; Halil İnalcık: *The Ottoman State: Economy and Society, 1300–1600*. In: *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914*. (Ed. by Halil İnalcık and Donald Quataert.) Cambridge, 1994. 72–74., 103–154. o.; Rhoads Murphy: *Ottoman Warfare, 1500–1700*. London, 1999. főleg 35–43. o.

² *Ayn-i Ali Efendi*: *Kavânin-i Âl-i Osman der Hülasa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*. (Önzö: M. Tayyib Gökbilgin.) İstanbul, 1979. 75–81. o.; vö. Ahmed Akgündüz: *Osmanlı kanunnâmeleri ve hükûkî tahlilleri*. IX. kitap. I. Ahmed, I. Mustafa ve II. Osman devirleri kanunnâmeleri (1012/1603–1031/1622). İstanbul, 1996. 66–68. o. (Ajn Ali munkája közvetlenül a tizenöt éves háború után, 1607-ben keletkezett.)

ek hatására a timár-birtokosok harci értéke drámai mértékben csökkent.³ Az a kevés korábbi tanulmány, amelyik ebben a kérdéskörben született, általában hajlott e kortárs (egyéb-ként igencsak ideologikus színezetű) munkák álláspontjának elfogadására. Ezek szerzői azt feltételezték, hogy a pénzügyi válság miatt, továbbá a pénzügyigazgatás és a hadviselés gyökeres átalakulása következtében a szpáhikon alapuló rendszer a XVII. századra alapjaiban rendült meg.⁴ Karen Barkey, aki könyvében egész fejezetet szentelt a kérdésnek, ezzel szemben úgy vélte, hogy a timár-rendszert „nem hagyták elrohadni”, hanem a hagyományos szpáhi réteget kiszorítva a harc képes udvari zsoldosok és paraszti eredetű („külső”, „idegen”) elemek ellátására fordították, és így a centralizáció érdekében használták fel. A koncepciógyártásban igen erős Barkey megállapításainak (illetve egész munkájának) értékét azonban erősen csökkenti legalább három körülmény: 1. önálló kutatásokat nem végzett, lényegében Douglas Howard doktori disszertációjának eredményeit alakította saját koncepciójának megfelelően; 2. Új, XVII. századi fejleményeknek vél olyan jelenségeket, amelyek már sokkal korábban megfigyelhetők; 3. Az a terület, ahonnan az átvett bizonyító anyag származik (Ajdini szandzsák), a klasszikus timár-rendszeren belül speciális helyzetet foglal el, mivel ott az 1580-as években jelentős átszervezés történt, s így az udvari eredetű birtokosok létszáma az átlagosnál magasabb lehetett.⁵

Bár az eddigi munkákban is számos figyelemre méltó, továbbgondolásra érdemes megállapítással, ötlettel találkozhatunk, nyilvánvaló, hogy a változások számos részlete még feltárára vár. Tanulmányunkban a régi rendszer néhány olyan elemét fogjuk vizsgálni, amelyik továbbélt, illetve amelyik formálisan fennmaradt ugyan, de közben lényeges változásokon ment át. Bizonyítékaink többsége a hódolt Magyarországra vonatkozik, ám nézetünk szerint olyan jellegzetességeket mutatnak fel, amelyek a birodalom egészére érvényesek.

2. Először az úgynevezett *kilics*-timár kérdéskörét járjuk körül. Ezt a szakkifejezést, amelynek eredeti jelentése „kard”, „alap-timár”-nak szokták fordítani, amely vagy a javadalom meghatározott része (területe) volt, amelyet elvileg nem lehetett megosztani, vagy (s ez lényegében ugyanaz) a bevétel meghatározott összegére terjedt ki, amelyet minden körülmények között egyben kellett tartani. A *kilics*ek száma volt egy-egy közigazgatási egység timáros katonai erejének fő mutatója. Kétféle *kilics* létezett: a szokásos fajtáját azok kapták, akik eredendően is szpáhi státussal rendelkeztek vagy akik időközben elvesztették korábbi birtokaikat; a másikat olyan igénylőknek adományozták, akik „kezdő” (*ibtida*) timárral léptek a szóban forgó katonai csoportba. A javadalmak *kilics* része régióként némileg eltért egymástól – az alacsonyabb értékeket Anatóliában figyelhetjük meg (lásd az 1. táblázatban). Amennyiben a timár éves jövedelme elérte az adott területen érvényes határt, a kiutalást csak az udvar foganatosíthatta; az ilyen javadalmat *tezkerelinek* hívták. Ha az összeg alacsonyabb volt a megszabott határértéknél, a tartományi kormányzó rendelkezhetett haszonélvezőjéről; az ilyen birtok neve pedig

³ Vö. Douglas A. Howard: Ottoman Historiography and the ‘Literature of Decline’ of the Sixteenth and Seventeenth Centuries. *Journal of Asian History*, 22:1. (1988) 52–77. o.; Kocsi bég 1631-ben egyenesen azt állította, hogy a hagyományos timáros hadsereg gyakorlatilag megszűnt létezni (*jok oldu*). *Ali Kemal Aksüt: Koçi Bey risalesi*. Istanbul, 1939. 31. o.

⁴ *H. İnalçık: The Ottoman State*, i. m. 25. o.

⁵ *Karen Barkey: Bandits and Bureaucrats. The Ottoman Route to State Organisation*. Ithaca and London, 1994. 55–76. o. A timár-rendszer későbbi sorsára lásd még *H. Veli Aydın* tanulmányát (Timar sisteminin kaldırılması süreci ve bazı değerlendirmeler. *OTAM* 12. [2001] 65–104. o.), amelyben azonban kevés szó esik a minket érdeklő századról.

tezkeresziz volt. Fontos jellemzőként említhetjük még, hogy a kis (*tezkeresziz*) és a kezdő (*ibtida*) timárok *kilicse*inek nagysága gyakorlatilag egybeesett. Hangsúlyoznunk kell, hogy a táblázat adatai egy XVII. század végi kéziratból származnak. A benne szereplő összegek igazolni látszanak azon gyanúnkat, hogy a XVI. századi minták – legalábbis elvben – a legtöbb kormányzóságban változatlanok maradtak.⁶

Mint fentebb jeleztük, a korabeli oszmán források gyakran tárgyalták – éles kritikákkal illetve – azt a gyakorlatot, amikor különféle ürügyekkel és jogcímeiken (*bozundu*, *hissze*, *mahlul* stb.) felosztották vagy elbitorolták a *kilicse*ket. E megállapítás igazságtartalmának ellenőrzése végett készítettük el a 2. táblázatot, amelybe már korábbról ismert adatok mellé továbbiakat illesztettünk a fent citált párizsi kéziratból. Ezen szinte folyamatos, a XVII. század legvégéig tartó adatsor alapján arra következtethetünk, hogy a központi hatalom állandó erőfeszítéseket tett a *kilicse*ket számának azonos szinten tartására, s hogy ez a törekvése nem maradt teljesen sikertelen. Ha eltekintünk Szófia Ali császár túlzottan magas számaitól, akkor azt mondhatjuk, hogy – legalábbis a XVI. század utolsó negyedétől – az udvar 40 000-ben határozta meg a birodalmon belüli *kilicse*ket ideális mennyiségét. Ezt legjobban a táblázat összesítő sorának utolsó konkrét tétele (37 609) igazolja. Eszerint a végeredmény még 1695-ben (tehát a magyarországi hadszíntéren bekövetkezett súlyos oszmán veszteségek után) is megközelítette ezt az értéket, sőt ha a Budai vilájet ekkor már hiányzó *kilics*-számát ehhez hozzáadjuk (lásd a 3. sort), ugyanahhoz a számhoz jutunk.

A 3. táblázat további bizonyítékkal szolgál a *kilicse*ket stabilitására. Tíz olyan ruméliai szandzsákban, amelyekre mind a XVI. század első harmadából (1533), mind a XVII. század végéről (1695) maradtak ránk adatok, átlagosan a *kilicse*ket 90%-a őrződött meg 160 év során. Ha pedig a 4. táblázatra vetünk egy pillantást, amelyben azt is feltüntettük, hogy hány ruméliai szandzsákot soroltak fel a különböző időpontokban, megint ugyanerre a következtetésre jutunk: amikor a szandzsákok száma egybeesett vagy nagyon közel állt egymáshoz, a *kilicse*ket nyerhető értékek is azonos szint körül mozogtak. Végül a 2. és a 3. táblázatból az is kiolvasható, hogy csak az 1695–97-es súlyos vereségek (főleg az 1697. évi zentai csata) után változott meg alapvetően a helyzet: az ezekben az esztendőben készült jegyzékek a rendszer nagy mértékű hanyatlását tükrözik; a hadműveletekben a katonai vezetés a korábbi timáros kontingensnek csupán mintegy 39%-ára támaszkodhatott.

Vajon miként tudta a központi vezetés elérni azt a célját, hogy ilyen hosszú ideig megközelítőleg azonos szinten tartsa a *kilicse*ket számát? A XVI. század végén vezetett *timár rúznámcsze defterik*ből több jellegzetes, ezt elősegítő módszert ismerhetünk meg.

a) Az állam – nem csupán a törvénykönyvekben (*kánunnámék*ban), de a gyakorlatban is – tiltotta és meg is akadályozta két vagy több *kilics* egy kézre kerülését.⁷ Tanulságos ebből a szempontból a kivégzett budai beglerbég, Musztafa pasa fiának esete. A szóban forgó Iszkender bég, akinek ténylegesen kiutalt javadalmi jóval a neki járó nominális összeg alatt maradtak, a hiány pótlására megpróbált szultáni parancsot szerezni arra, hogy egy másik *kilics*et is a zámatjéhez csatoljanak. Tervét végül mégsem tudta keresztülvinni, jóllehet kiváló kapcsolatokkal bírt az udvarban. A szultáni tanács indoklásában éppen azt hangsúlyozták, hogy két *kilics*et nem szabad összevonni.⁸ Ugyanerre a követ-

⁶ Bibliothèque nationale de Paris, Département des manuscrits, manuscrits orientaux [a továbbiakban: BN], Supplement turc 69, 48a–b alapján.

⁷ Ö. L. Barkan: *Timar*, i. m. 316. o.

⁸ İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (a továbbiakban: BOA), Kepeci 325, 15–16. o. (1582–84-ből).

keztetésre jutunk egy bizonyos Mehmed bin Abdullah esetében is. Miután az illető elvesztette korábbi ziámetjét, amely a Budai szandzsákban feküdt, egy másikért folyamodott. Elképzelése szerint ez egyfelől az elhalt budai alajbég megüresedett javainak egy részéből, illetve egy szintén jobb létre szenderült Budai szandzsákbeli szpáhi birtokból állt volna össze. Ő végül megkapta a kiutalási okmányt, de csak azzal a feltétellel, hogy javadalmának magja csupán egyetlen *kilics* lehet, a maradékot olyan töredékekből (*hissze*) kell összeszedgetni, amelyek nem alkotnak önálló *kilics*et.⁹

b) A kormányzat világosan megkülönböztette és külön kezelte az úgynevezett *eskin timárit* és a *müsztahfiz timárit*, azaz a szorosán vett (javadalmuk fejében páncélosan és kísérekkel hadba vonulni köteles) szpáhik birtokait, illetve azokat a javadalombirtokokat, amelyeket várvédő katonáknak és más szolgálattelvőknek zsold fejében adományozott (a továbbiakban a kétféle javadalmat szpáhi-timárnak és zsold-timárnak fogjuk nevezni). Az udvar e tekintetben érvényesülő megfontolásait jól szemlélteti Szefer bin Ali példája. Az őt érintő *rúznámce*-bejegyzésből kiderül, hogy korábban *eskin* timárja volt, mely névértéken 7550 akcsét tett ki, ám tényleges bevételei attól lényegesen elmaradtak. Idővel ismeretlen okból elvesztette javadalmát, és várakozási állományba (*mázul*) került. Minthogy nem sikerült másik *kilics timári*hoz jutnia, kényszerűségből elfogadta az észak-magyarországi Szonda párkányának parancsnoki tisztét (*dizdár*), amely elődjének lemondása miatt üresedett meg. Új posztján ugyanarra a 3110 akcsét jövedelmező *hissze* (vagyis *müsztahfiz timári*ra nyert jogosultságot, mint a korábbi kapitány. Az adományozás alkalmából kikötötték, hogy „amíg a dizdári teendőket ellátja, nem folyamodhat *eskin timári*ért”. Ez azt jelenti, hogy mindaddig, amíg ebben az alacsonyabb beosztásban dolgozott, gyakorlatilag nem számított a szpáhik közé, s elvesztette azon jogát (legalábbis átmenetileg), hogy szpáhi-timárt kérjen magának. A bejegyzés fölötti későbbi kommentár arra utal, hogy az illetén változás elég szokatlan lehetett. A szóban forgó szöveg magyarul így hangzik: „A tartományi kormányzó várkapitányságot ad valakinek, aki [korábban] szpáhi-timárt birtokolt.”¹⁰ Véleményünk szerint ezzel azt akarták értesre adni, hogy a kétféle szolgálat és a kétfajta javadalmozás világosan megkülönböztetendő, elválasztandó egymástól.

c) Az egyik leghatékonyabb eszköz, amelyet a XVI. század végétől alkalmaztak nagyobb gyakorisággal, a javadalmak sajátos kiosztási módja volt. Ahelyett hogy a timárosok az egyes települések teljes adóját megkapták volna, sokszor csak azok bevételeinek egy részét osztották ki nekik. Ezzel két legyet akartak ütni egy csapásra. Egyfelől azt kívánták megakadályozni, hogy a szpáhi teljes ellenőrzést nyerjen a föld és a parasztok fölött¹¹ (mint látni fogjuk, ezt a fejleményt hosszú távon mégsem sikerült elkerülni). A másik célkitűzést többször idézett XVII. század végi forrásunk így fogalmazta meg: „Ha egy falu önálló timár volna, és egyetlen ember ellenőrizné, s egy nap a falu rájai elszélednének, akkor az alap-timár (*kilics*) is törlődne és elveszne. Vagy ha hosszú időn át birtokolná, esetleg magánbirtokká vagy alapítvánnyá alakítaná, s ezzel a katonaság rendjét sérelem érné. Ám ha [a szpáhik] tíz faluban közösen birtokolnak, képesek lesznek

⁹ Uo. 14–15. o. (1584-ből). A javadalmak egyesítése (*ilhák*) és feldarabolása (*paralamak*) már II. Szelim (1566–1574) korában foglalkoztatta az oszmán törvényalkotókat; lásd Douglas A. Howard: Ottoman Administration and the Timár System: Süret-i Kánunnáme-i ‘Osmâni Berây-i Timâr Dâden. *Journal of Turkish Studies*, 20. (1996) 107–110. o.

¹⁰ *Eskin timari olana bejlerbeji dizdarlık verir*. BOA, Kepeci 325, 12. o. (1584-ből).

¹¹ Vö. H. İnalcık: The Ottoman State, i. m. 114–115. o.

hadba vonulni akkor is, ha a falvak közül egy-kettő szétszóródik és eltűnik, és így hiányuk keletkezik. És ily módon a timárok és ziámetek nem vesznek el, mert mindenképpen akad jelentkező rájuk.”¹²

3. Mindazonáltal a kormányzat erőfeszítései egy vonatkozásban nyilvánvalóan hiábavalók voltak: nem sikerült megakadályozni, hogy a XVI. század végétől kezdve a javadalmak fokozatosan öröklődővé váljanak. A továbbiakban e folyamat állomásait próbáljuk bemutatni. Ebben az összefüggésben ki kell térnünk arra, hogy a javadalmak örökölhetőségének kérdését többnyire kánunnáme-passzusok alapján tárgyalták, s csak ritkán egyéb levéltári forrásokra támaszkodva.

Kivételt jelent ez alól Klaus Röhrborn, aki minden korábbi szerzőnél gazdagabb anyagot nézett át a timár-adományozásokra vonatkozóan. Ő arra a következtetésre jutott, hogy bár az egyik XVII. századi emlékirat szerzője, Kocsi bég azt javasolta, hogy az elhalt timáros teljes javadalmát adják fiának vagy más közeli hozzátartozójának, elgondolása nem valósult meg, s az öröklés határozott formái nem alakultak ki.¹³ Avdo Sućeska főleg boszniai területeket vizsgált, amelyek – mint maga is hangsúlyozta – egyedi jellegzetességeket mutatnak az Oszmán Birodalmon belül. Tanulmányában néhány fermánt és egyéb előírást idéz, amelyek arról tanúskodnak, hogy az ottani *dirlikek* (*odzsaklikok*) a XVI. század végétől kezdődően örökölhetővé váltak.¹⁴ Rajta kívül Mario Grignaschi utalt ilyen jellegű átalakulásra – területi korlátozások nélkül – egyik tanulmányában, amely a timár-rendszer jogi kérdéseit tárgyalja. A cikk összefoglaló megállapításai ekként hangzanak: „Mindezek ellenére a XVII. században többnyire az egész *timár* átszállt az elhalt *szpáhi* fiára, azzal az átlátszó kifogással, hogy minden *szpáhizáde* [szpáhi-fiú] különleges bánásmódot érdemel. A fiak öröklési jogát tehát csak sok idő elteltével ismerték el, hosszú távon azonban a *szpáhizádék* teljes sikert könyvelhettek el.”¹⁵

Különböző, Isztambulban őrzött XVI. és XVII. századi defterek anyagán dolgozva mi is számos olyan bejegyzésre bukkantunk, amelyeket nehéz lett volna másként értelmezni, mint azonos jövedelemforrások egyazon személy által a korábbiakhoz képest szokatlanul hosszú időn keresztül történő birtoklásának tanúságait, avagy mint kvázi vagy egyértelműen örökölhető timár-birtokok bizonyosságait.

Az első szokatlan megfogalmazások az 1580-as és 1590-es években a magyarországi területekről vezetett *timár rúznámce defterikben* ötlenek szemünkbe.¹⁶ Megfigyelhető, hogy az eredeti kiutalás részletes rögzítését követően idegen kezek rövid mondatocskák formájában nyomon követték az adott javadalom további sorsát. Ezek az utólagos, kiegészítő kommentárok gyakran 15–20 évvel későbből származnak, mint az első adományozás. Ráadásul sokszor nem fordul elő új név a hozzáfűzött szövegben, s ez a körülmény egyértelműen azt sugallja, hogy ugyanaz a személy megszakítás nélkül élvezte a szóban forgó jövedelemforrás(oka)t. A fentiek illusztrálására a Szerémi szandzsákból idézhe-

¹² BN, Supplement turc 69, 45b–46a; vö. 48b.

¹³ K. Röhrborn: Untersuchungen, i. m. 95–96. o.; ugyanezt állítja K. Barkey: i. m. 65.

¹⁴ Avdo Sućeska: Die Timar-Organisation im bosnischen Eyalet. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 82. (1992) 335–348. o. Az ún. odzsaklik-timárokkal kapcsolatos vitához ld. Michael Robert Hickok: Ottoman Military Administration in Eighteenth-Century Bosnia. Leiden, New York, Köln, 1997. 42. o. skk. és a könyv Nenad Moacanin által írt kritikáját: *Turcica*, 33. (2001) 379–384. o.

¹⁵ Mario Grignaschi: Das osmanische timar-Recht und der kanun Süleymans des Gesetzgebers. In: Armağan. Festschrift für Andreas Tietze. (Hrsg. von Ingeborg Baldauf und Suraiya Faroqhi unter Mitwirkung von Rudolf Veselý.) Praha, 1994. 136. o.

¹⁶ BOA, Maliye 15567, 16052; Kepeci 344; Ruznamçe 216.

tünk egy tipikus példát. Az 1004/1595–96-ból származó eredeti bejegyzés fölé utólag az alábbi, számunkra sokat mondó sorokat írták: „[birtoklását] megerősítette, s adománylevelét megújította 1026. dzsemáziüláhir 14-én [1617. június 19.]”.¹⁷ A két időpont között mintegy 22 holdév telt el, s jól láthatóan eközben nem változott a szpáhi személye, sőt az illetőnek jó esélye volt arra, hogy a jövőben is birtokon belül maradjon.

Máskor a fentitől eltérő a hivatkozás: a *berátot* vagy I. Ahmed (1603), vagy utóda, I. Musztafa (1617) trónra lépésekor újították meg.¹⁸ Olykor azt tudatták, hogy az érintett személy másik timárt kapott ugyanabban a közigazgatási egységben (avagy valahol másutt). Ennek bemutatására egy pécsi ügyet idézünk, amely megint csak egy 1004/1595–96-os eredeti timár-osztással kapcsolatos. A minket érdeklő szakasz így szól: „az említett livában másik timárt szerzett, s adománylevelét megújította. Az 1031. év ... [a hónap nevét nem sikerült kibetűznünk] 18-án [1621–22]. Adománylevelét a beglerbég-től kapott az 1032. [1622–23.] évben.”¹⁹ Ezúttal tehát 28 holdéven át voltak egyazon települések jövedelmei ugyanannak az embernek a kezében.²⁰

A *rúznámcsék*ban található utólagos megjegyzések következő csoportjába azok tartoznak, amelyek szerint az apa halála után a fia örökölte a timárt, alkalmanként változtatlan összetétellel és értékben, míg máskor némi módosulással.²¹ Ugyanakkor nem ritka, hogy a kommentárok a korábbi gyakorlat továbbélését tükrözik. Így például ezekben az években a fiak még messze nem jutottak automatikusan apjuk birtokához. Ezen túlmenően sok adományozás fölé egyáltalán nem írtak később semmit. Mindez arra vall, hogy a fent említett változások nem hirtelen következtek be, de tendenciájuk és erősödő jellegük vitathatatlan. A timár-rendszernek a hódoltsági területeken az imént vázolt irányba történő átalakulását többek között az is igazolja, hogy a XVII. század későbbi szakaszában a Budai, Egri és Kanizsai vilájetben készült *rúznámcsék* igen alacsony számú bejegyzést, azaz birtokos-változást tartalmaznak.²² Az a néhány kötet, amelyekben szembeötlően sokkal több timárt soroltak fel, egy-egy uralkodó trónra lépése (*dzsülsz-i hü májún*) után született, amikor legalábbis elvben minden szpáhinak meg kellett újítatnia adománylevelét.²³

Tudjuk, hogy miután az 1590-es években felszámolták a szandzsák-összeírások rendszerét, a központi kormányzati szervek nem foglalkoztak többé azzal, hogy részletes kimutatást állítsanak össze a javadalmak számáról és fajtajáról. Mint a párizsi kézirat kompi-

¹⁷ *Mukarrer edip tedzsid-i berát ejledi fi 14 dzsemaziüláhir szene* [10]26. BOA, Maliye defteri 15567, 176. o.

¹⁸ Például BOA Maliye 15567, 126., 186. o.; Maliye 16052, 33., 37. o.

¹⁹ *Liva-i mezburda ahar timar alip tedzsid-i berát ejlemisdir. Fi 18 ... szene 1031. Mirmiran berát sold szene 1032.* BOA, Ruznamçe 216, a Pécsre vonatkozó rész.

²⁰ Az eddig megfigyelt leghosszabb időtartam, amíg valaki bizonyíthatóan ugyanazt a timárt birtokolta, 37 év volt. Egy bizonyos Ivaznak 1056/1646-ban rendelték timárt adni, ennek alapján 1061/1651-ben a Szegedi szandzsákban jutott javadalomhoz, amelyet 1098/1687-ben bekövetkezett haláláig megszakítatlanul birtokolt; Ruznamçe 656, 253. o. A timárosok birtoklásának átlagos időtartama *D. Howard* szerint is nőtt (Ajdinban a XVII. században 10 év 3 óra emelkedett; ezt az adatot *K. Barkey* hivatkozásából ismerjük: *Bandits and Bureaucrats*, i. m. 68: 21. jegyzet), jóllehet Howard következtetései olykor ellentétben állnak a mieinkkel. Egyikre alább még visszatérünk.

²¹ Például: BOA, Maliye 15567, 107., 180. o.

²² BOA, Kepeci 373 (1036/1626–27), 375 (1033/1623–24), 377 (1034/1624–25), 383 (1038/1628–29), 400 (1054/1644–45), 431 (1070/1659–60), 738 (1070/1659–60), 744 (1071/1660–61). Igen tanulságosak az utolsó három defterből a Budai vilájet néhány szandzsákjára gyűjtött példák: Buda: 14, 6, 5; Nógrád 3, 1, 0; Székesfehérvár: 5, 2, 3; Simontornya: 3, 1, 0; Esztergom: 9, 6, 3; Pécs: 16, 5, 11; Szekszárd: 1, 0, 0; Szigetvár: 5, 3, 3; Szekcső: 4, 2, 1; Fülek: 26, 0, 2; Szeged: 40, 14, 9; Szolnok: 13, 0, 5; Hatvan: 37, 1, 2; Koppány: 3, 0, 2, azaz a három defterben összesen 179, 41 és 46 bejegyzés.

²³ BOA, Ruznamçe 377 (1027/1617–1618), 419 (1032/1622–1623), 599 (1052–1053/1642–1643), 656 (1062/1651–1652). E defterek másolatait Hegyi Klára volt szíves rendelkezésünkre bocsátani.

látora a XVII. század végén megállapította, „már hosszú ideje, az ezredik évtől (1591–92) fogva” egyszerű parancsokkal és kiutalási okmányokkal (*tahvil*), a nisándzsi beleegyezése nélkül falvakat hasítottak ki ziámetekből, hász-birtokokból és kegyes alapítványokból,²⁴ aminek következtében évtizedeken át elkerülték a hivatalos nyilvántartásba vételt. Mintegy negyven évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy az udvar az 1630-as évek elején némileg megreformálja a rendszert. A pillanatnyi helyzet rögzítésére új (az előző évtizedekben formálódó) összeírás-típust rendszeresítettek, melyet *der deszt, dzsebe, eskál* és/vagy – a régi terminust tovább használva – *idzsmál defterinek* neveztek.²⁵

Az 1631-es felvételekből a magyar területeket érintők véletlenszerűen majdnem teljes egészükben fennmaradtak.²⁶ A listák jellemzőit illető megfigyelések, valamint ezek és a XVI. század végi, hagyományos *timár* vagy *idzsmál defterik* összehasonlítása megvilágíthatja a timár-adományozások gyakorlatában a közbülső időszakban bekövetkezett változásokat. Erhan Afyoncu megállapításával összhangban az 1631-es defterek valamennyi birtoknál egyetlen település nevét tüntették csak fel és a várható bevételek summáját. Ezek fölött általában a szpáhi nevét olvashatjuk, fizikai tulajdonságainak rövid leírásával, majd a jogosultságot igazoló okmány dátuma következik, végezetül az esetleges későbbi tulajdonos-változások.

Adódik a kérdés: hogyan tudtak adatokat gyűjteni a hatóságok a ténylegesen meglévő ziámetekről és timárokról ezen defterek egybeszerkesztéséhez? Netán lemásolták az utolsó *idzsmál defteriket*? Egymás mellé téve a Simontornyai és a Nógrádi szandzsák ma ismert utolsó, 1580-ból származó timár listáit és a megfelelő *der deszt defteriket*, úgy tűnik, a válasz nem, mert a bejegyzések sorrendje eltér egymástól.²⁷ Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül, hogy az utóbbiakat mindig „másolatnak” (*szuret*) nevezik az írások. További lehetőségként felvetődik, hogy talán a *timár rúznámcseszikre* támaszkodtak. Itt nehezebb tisztán látni, de ha arra gondolunk, hogy – mint kitértünk rá – ez a forráscsoport a XVII. századi Magyarországon igen gyér információkkal szolgál, akkor nemigen képzeltethető el, hogy őket vették volna alapul. Bármilyen volt is a helyzet, a Simontornyai szandzsákban megejtett összehasonlításból az alábbiak rajzolódhatnak ki.

Negyven különálló bejegyzésből áll a minta, valamennyi szpáhi ziámetje és timárja. Az nem meglepő, hogy a hász-birtokok teljességgel hiányoznak: ezeket mindig leahagyták a *der deszt* listákról. Valamivel váratlanabb, hogy a várkatonák zsold-timárjai (*müsztahfiz timári*) is kimaradtak. Az 1631-es javadalmak összetételét vizsgálva egyértelművé válik, hogy a települések oroszlánrészre 1580-ban is ziámetek és timárok alkotóeleme volt, csupán az alábbi eltérések figyelhetők meg.

a) Két falu korábban a budai beglerbég, illetve a helyi szandzsákbég hászai közé tartozott.²⁸

²⁴ BN, Supplement turc 69, 49b–50b.

²⁵ E forrásfajta tanulmányozása csak nemrégiben kezdődött meg: *Erhan Afyoncu*: XVII. yüzyıl Osmanlı bürokrasisinde iki yeni defter: cebe ve derdest defterleri. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 15. (2000) 221–229. o.; vö. *Douglas A. Howard*: The Historical Development of the Imperial Registry (Defter-i hakanî): Mid-Fifteenth to Mid-Seventeenth Centuries. *Archivum Ottomanicum*, 11. (1986[1988]) 217: 21. jegyzet.

²⁶ Wien, Österreichische Nationalbibliothek [a továbbiakban: ÖNB], Türk. Hss. Mxt. 640 (Flügel 1395; összevont kiadása: *Vélics Antal – Kammerer Ernő*: Magyarországi török kincstári defterek. II. 1540–1639. Budapest, 1890. 712–729. o.); BOA, Tapu defteri 791., 1032.

²⁷ BOA, Tapu defteri 659. és *Gustav Bayerle*: Ottoman Tributes in Hungary According to Sixteenth Century Tapu Registers of Novigrad. The Hague, Paris, 1973. 95–110. o. Bár Simontornyát és környékét 1590-ben is összeírták, nem tudjuk, megtörtént-e javadalmak kiosztása, s ha igen, mi történt a *timár defterivel*.

²⁸ ÖNB, Türk. Hss. Mxt. 640, 38b–39a.

b) Egy várparancsnok (*dizdár*) zsold-timárjából 1631-re szpáhi-timár lett.²⁹

Az 1631-es defter számunkra legfontosabb és legfigyelemreméltóbb jellegzetessége az, hogy az egyes tételek fejlécében feltüntetett település rendre azonos azzal, amelyik az 1580-as *timár defteri* vonatkozó javadalmánál az első helyen szerepel. Ez persze nem jelenti automatikusan azt, hogy a birtokok felépítése sem változott meg közben; arra inkább az utal, hogy mindössze két vagy három helység tűnik fel 1631-ben egy-egy javadalom új magjaként.³⁰ Ez a tény éles ellentétben áll a XVI. századi gyakorlattal, amikor a birtokok összetétele gyakran változott.

A fenti megfigyelés látszólag erős érv amellett, hogy az egyes javadalmak állandósultak, megszilárdultak ebben a késői időszakban. Ugyanakkor a birtokok végösszegeiben alkalmanként eltérés tapasztalható 1580 és 1631 között, ami az 1590-es *tahrir defteri* megfelelő adataival való szembesítéskor is észlelhető. Anélkül, hogy túlzottan belebonyolódnánk ennek taglalásába, néhány példa alapján az valószínűsíthető, hogy a különbségek inkább a timárok összetételének átalakulásából származtak, nem pedig az egyes települések adójának emelkedéséből.³¹ Ezt még akkor is el kell ismernünk, ha gyengíti azon feltételezésünket, hogy a szpáhiak ziámetjei és timárjai mintegy örökölhetővé váltak.

Vannak azonban további bizonyítékaink, amelyek támogatják tézisünket, miszerint a timárok ténylegesen apáról fiúra szálltak a XVII. század második felében, s nem csupán magyar és boszniai területeken. A szpáhiak közt feltűnő fiatalokú fiúgyerekek növekvő száma arra vall: egyre több embernek (ez esetben nőknek vagy képviselőiknek) sikerült elérnie, hogy a javadalom a család kezén maradjon. Ebben az összefüggésben érdekes és a változó felfogás jele, hogy időnként külön kimutatást készítettek, amelybe olyan ifjak kerültek, akik nem voltak képesek személyesen részt venni a hadjáratban, s megengedték nekik, hogy egy-egy vértest (*dzsebelit*) küldjenek maguk helyett. Ilyen érdekes dokumentumra bukkantunk 1649–51-ből, amelyikben – pár kivételtől eltekintve – kizárólag ruméliai és anatóliai fiatalokú timár-birtokosokat soroltak fel.³² A két holdévből származó számok meglehetősen különböznek egymástól; mi a magasabb értékeket mutató 1651. évi ruméliai adatokat gyűjtöttük ki és közöljük itt szandzsákonként (lásd az 5. táblázatban). Szinte hihetetlen, hogy az egyik közigazgatási egységben, a kis Dukagini szandzsákban a gyerek-timárosok aránya meghaladta a 30%-ot. Négy alkormányzóság 14–19% közötti értéke is szokatlanul sok ifjú javadalom-birtokosra utal. A 15 mozgósított ruméliai szandzsákra pedig átlagosan 9% adódik. Az anatóliai régióban valamivel alacsonyabb volt ez a mutató: 7% körül mozgott 1649-ben. Az itt változt jelenség talán nem fenyegette a rendszer működését, némi bizonytalanságot mégis eredményezhetett a mozgósítás terén, egyben csökkentette a katonák harcértékét. Hozzáfűzhetjük még, hogy fentebb nem néztük, hány fiú szerepel egy fejléc alatt, pedig elő-előfordult, hogy két vagy három legényt is megemlítettek, mint például Kösztendilben, ahol egy két- és egy négyéves gyerek mondhatott magáénak egy timárt.

Mielőtt megállapításunkat általánosítanánk, emlékeztetnünk kell arra, hogy Douglas Howard szerint az Ajdini szandzsákban eltérő, fogyó tendenciát mutatott a családtagoknak juttatott timárok aránya, legalábbis 1570 és 1611 között. Kutatásait úgy összegezte, hogy „a helyi szpáhiak fiai 63%-át kapták a kezdő timár-kiutalásoknak Szulejmán szultán

²⁹ ÖNB, Türk. Hss. Mxt. 640, 39b.

³⁰ Például Orhiba (Horhi) és Nag Berin (Nagyberény); uo.

³¹ Vö. ÖNB, Türk. Hss. Mxt. 639 (Flügel 1396), 24b.

³² BOA, Kepeci 405. Hasonló információkkal szolgál BOA Kepeci 434, 62–68. o.

uralkodásának vége felé. Az ajdini új adományozások több mint fele tartozott ebbe a kategóriába még 1577-ben is, de aztán gyorsan fogyott ez a szám, s 1611-re 10 % alá esett.³³ Vizsgálódásaink pillanatnyi szakaszában egyetlen magyar szandzsákból sem tudunk hasonló, összevethető adatokkal szolgálni, de az eddig elmondottak és az alább még kifejtendő fényében úgy véljük, hogy azok eltérnének az ajdini tapasztalatoktól, amelyek vagy időleges, vagy – s inkább erre gyanakszunk – helyi tendenciát tükröznek.

(Zárójelben megemlítjük, hogy az imént tárgyalt defterek bejegyzései annyiban is érdekesek, amennyiben a serdületlen fiú fogalmára is adnak némi fogódzót. A szóban forgó esetekben – még ha sokszor körülbelül jelölik is meg az életkort – sohasem mennek tizenkét év fölé, egyetlen kivételtől eltekintve, amikor is az Arabgiri szandzsákban valakit tizenhárom esztendősként sorolnak fel. Ennek alapján arra következtethetünk, hogy a tizenkét évnél idősebbeket gyakorlatilag felnőttek fogadták el, azaz valamivel hamarabb, mint ahogy azt az iszlám jog tizennégy évben előírta.³⁴ Másfelől ez a határ eltér az 1536-ban született törvénytől, amely egy korábbi előírást változtatott meg, miszerint attól kezdve nem tíz, hanem tizenhat esztendőskoruktól kellett a fiatal timár-birtokosoknak hadba menniük.)³⁵

A következő pont, amelynél érdemes elidőznünk, a fiaknak adott birtokok összegének nagysága. Ez bizony nem ritkán különbözött attól, mint amekkorát a kánunnámék megszabtak. Ha az utóbbiak szellemében jártak volna el, a feltüntetett summáknak sokkal egyhangúbbaknak kellene lenniük, mint a valóságban, és mindig kerek számokra kellene végződniük. Példának okáért az Iszkenderije szandzsákban 19 675 akcséval két fiúra szálló javadalmat nem utalhatták ki a előírásoknak megfelelően, az nyilvánvalóan azonos volt az apa által birtokolt bevételi forrásokkal.³⁶ Rengeteg hasonló esetre hivatkozhatnánk, néhány ilyen az 5. táblázatnál tüntettünk fel.

Figyelemre méltó módon korabeli magyar dokumentumok is több birtoknál igazolják, hogy azok apáról fiúra vagy más családtagra származtak át az 1640-es években. Győr vármegye vizsgálati jegyzőkönyveiben olvashatjuk, hogy két vagy három „török földesurat” is gyermekük követett ezeken a távoli végeken.³⁷ S ami még meglepőbb: 1649-ben két asszonyra bukkanunk, akik elhunyt férjük nyomába léptek.³⁸ Utolsó példánkban egy sógor örökölte meg egy település jövedelmeit.³⁹

A most idézett magyar anyagból a török adóztatási rendszer átalakulása is kirajzolódik. Mint rámutattunk, az utolsó XVI. századi szandzsák-összeírások után az egy-egy település tizedeiből és más kötelezettségeiből várható értékek a timár-rendszerre vonatkozó valamennyi defter-típusban változatlanok maradtak. Logikus feltételezésnek tűnik,

³³ Douglas Howard: Central and Provincial Administrative Interaction in Timar Bestowals in the Early Seventeenth Century. In: Decision Making and Change in the Ottoman Empire. (Ed. by Cesar E. Farah.) Kirksville, 1993. 85. o.

³⁴ Géza Dávid: The Age of Unmarried Male Children in the *tahrir-defters* (Notes on the Coefficient). *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 31. (1977) 347–357. o.

³⁵ M. Tayyib Gökbilgin: Kanunî Sultan Süleyman'ın timar ve zeamet tevcihi ile ilgili fermanları. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 17.22. (1967) 44. o. Érdemes megjegyezni, hogy a XVIII. század legvégén a szkopjei kádi-regesztrumok szerint a korhatárt tizenöt évre csökkentették. Az egyik iratból kiderül, hogy a fiatal timár-birtokosok között gyakori lehetett a tényleges életkor eltitkolása, s hogy a hatóságok komoly erőfeszítéseket tettek ennek megakadályozására; lásd Marlene Kurz: Das Sicill aus Skopje (sajtó alatt), No. 71.

³⁶ BOA, Kepeci 405, 4. o.

³⁷ Ráth Károly: A Győr vármegyei hódoltságról. *Magyar Történelmi Társ.*, 7. (1860) 43: 1. jegyzet, 64–65. o.

³⁸ I. m. 77., 80. o.

³⁹ I. m. 28. o.

hogy egy magas inflációjú korszakban, mint amilyen a XVII. század volt az Oszmán Birodalomban, az állandósult összegek nem fedezhették a javadalmazottak érhetően növekvő igényeit. A magyar tanúvallomások meggyőzően bizonyítják, hogy minden a gyakorta egyoldalú egyezkedések során dőlt el – elképzelhetjük, ki diktálta a feltételeket és milyen irányban (ezek aztán később változhattak, mindig a birtokos javára). Meglehetősen ritka volt az a szpáhi, aki hosszabb ideig megelégedett ugyanakkora adókkal és ugyanazokkal a szolgálatokkal.⁴⁰ A másik lényeges fejlemény abban ragadható meg, hogy a helyi szokásokhoz igazodva több kötelezettséget átalányban szabtak meg, illetve pénzben váltottak meg.

4. Mondanunk sem kell, a timáros hadak összlétszáma messze meghaladta a *kilicsek* számát, hiszen a javadalmazottaknak birtokaik nagyságával arányban bizonyos mennyiségű vérttest (*dzsebelit*) kellett tartaniuk, akiket magukkal vittek a hadjáratokra. Ahhoz, hogy a XVII. századi timáros haderőt és annak mozgósítható részét ki tudjuk kalkulálni, mindenképpen ismernünk kellene az ezzel kapcsolatos korabeli rendelkezéseket. Minthogy nincs nyoma annak, hogy e későbbi időszakban átfogó kodifikáció született volna, egy-két kutató változásokra utaló megjegyzései dacára⁴¹ általában azt feltételezik, hogy a XV. század végi, XVI. század eleji kánnunnáme útmutatásai később is, az egész vizsgált korszakban érvényben maradtak. Ezen kötelmeket a 6. táblázatban foglaltuk össze.⁴² A levéltári forrásokból azonban nyilvánvalóan kitetszik, hogy idővel – legalább három tekintetben – bizonyos változások következtek be a rendszerben.⁴³ Először is az alsó határ, amelytől a szpáhioknak lovas vérttes kíséretet kellett kiállítaniuk, 3000–4000 akcséről 6000-re emelkedett. Másként fogalmazva: csak a nagyobb (*tezkereli*) timárok és a ziámetek birtokosai kényszerültek arra, hogy *dzsebelit* tartsanak. Feltételezésünk szerint ez az átalakulás már valamikor a XVI. század első felében végbement. Ezt a kijelentésünket a Temesvári vilájet példájával is meg tudjuk erősíteni, ahol a század közepe után már ezen elv szerint számolták ki a *dzsebeliket*. A Temesvári, Moldovai, Lippai és Jenői szandzsák 1568. évi *timár defterje*inek első lapján szereplő összesítések egyértelműen bizonyítják: a 6000 akcsénál kevesebbel rendelkező szpáhiktól (azaz a *tezkeresziz* timárok gazdáitól) nem kívánták meg, hogy vértteseket vigyenek magukkal a hadjáratba.⁴⁴

A második és a harmadik módosulásra már Ajn Ali felhívta a figyelmet 1607 körül írott munkájában, s valószínű, hogy mindkettő még a XVI. század második felében vég-

⁴⁰ I. m. 80. o.

⁴¹ M. T. *Gökbilgin*: Kanunî Sultan Süleyman'ın, i. m. 35.; Dávid Géza: A Simontornyai szandzsák a 16. században. Budapest, 1982. 83. o.

⁴² Code de lois coutumière de Mehmed II. Kitāb-i Qavānīn-i 'Örfiyye-i 'Osmānī. (Édité par Nicoară Beldiceanu.) Wiesbaden, 1967. 9v–10r alapján (vö. N. Beldiceanu: Le timar, i. m. 80. o.); Ahmed Akgündüz: Osmanlı kanunnâmeleri ve hukukî tahlilleri. II. kitap. II. Bâyezid devri kanunnâmeleri. İstanbul, 1990. 45–46., 82. o. A törvénykönyv datálása körüli vitákhoz ld. Uriel Heyd: Studies in Old Ottoman Criminal Law. (Ed. by V. L. Ménage.) Oxford, 1973. 18–24. o.; Nicoară Beldiceanu: A propos d'un livre sur les lois pénales Ottomanes. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 17:2. (1974) 206–214. o. és A. Akgündüz: i. m. 34–35. o.

⁴³ A törvénykönyv és több XV. századi *timár defteri* összevetése azt mutatja, hogy akkoriban az előírásokat nagyjából betartották (vö. Halil İnalçık: Hicrî 835 tarihli sûret-i defter-i sancak-i Arvanid. Ankara, 1954 [Türk Tarih Kurumu yayınları, XV/1.]; Fontes Turcici Historiae Bulgaricae. Series XV–XVI. XIII/II. Ed. Nikolai Todorov et Boris Nedkov. Sofia, 1966. 11–41., 112–115., 119–231. o.; Dušanka Bojanić-Lukač: Vidin i vidinskijat sandžak prez 15–16 vek. Sofija, 1975. 55–91. o., Facs. 1–111; Hazim Šabanović: Krajište Isa-bega Ishakovića. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine. Sarajevo, 1964). Ebből a tényből és a később bekövetkező változásokból arra következtethetünk, hogy a törvénykönyv összeállításánál nem annyira a jövőben érvényes szabályok lefektetése volt a cél, mint inkább a megelőző időszak gyakorlatának (szokásainak) összefoglalása.

⁴⁴ BOA, Tapu defterleri 552. és 1010.

bement. Itt részben arról van szó, hogy a 10 000 és 19 999 akcse közötti jövedelemmel bíró szpáhiknak egységesen három *dzsebelit* kellett tartaniuk, a záimoknak pedig csak minden 5000 akcse után kellett kiállítaniuk egyet, szemben a korábbi 4000 akcséval.⁴⁵ Mindezen újítások minden valószínűség szerint a mozgósítható haderő csökkenését eredményezték. A változások jelentőségének és irányának bemutatása végett két különösen jól dokumentált esetet mutatunk be a XVI. századból.

a) Az első 1533-ból származik, amikor a Ruméliai vilájet javadalmairól egy rövid, de információban föltöbb gazdag lista készült, amelyben a jövedelmek nagyságát vették a csoportosítás alapjául.⁴⁶ A Boszniai szandzsákban ekkor 17 ziámetet és 717 timárt találtak. Amennyiben a fent említett törvényi szabályozás alapján számítjuk ki az általuk kiállítandó *dzsebeliket* és szolgákat, 2040 fős kontingenst nyerünk (lásd a 7. táblázatban). Több mint 10 évvel korábban (kb. 1520 körül) ugyanezen a területen szemlét tartottak a timárosok fölött, s a róluk felvett defterbe név szerint beírták a szandzsákbég és a hadra fogható szpáhik „embereit” is.⁴⁷ A kimutatás szerint a Boszniai szandzsák tényleges timáros hadereje 3117 főt tett ki. A timár-birtokosokat átlagosan 1,87 vértess kísérte, a záimokat fejenként 13,31 ember, ha pedig a két kategóriát összevonjuk, átlag 2,15 főt kapunk. Ez az érték 34%-kal haladja meg a törvény által előírtat, ami 1,60 személy lenne. A bég leginkább szolgákból (*gulámokból*) álló kísérete különösen nagy volt, s több mint hétszeresére rúgott a kötelező létszámnak (1040 fő a 148 helyett). Vele is számolva, az egy szpáhira eső vértessék átlaga 3,72-re emelkedik. Így a bég és kísérete 33%-al részesedett a szandzsák teljes haderejéből. Elmondhatjuk tehát, hogy a terjeszkedés korszakában a birodalom legnyugatibb sarkában állomásozó timáros katonaság létszáma számottevően (esetünkben 53%-kal) magasabb volt a vártnál. Ez főleg amiatt vált lehetségessé, mert a végeken sok önkéntes szerencsevadász kóborolt, akik a hivatalos katonai státus elnyerése reményében vállalták a szolgálatot.⁴⁸

b) A második példa, amely némi betekintést enged a *dzsebelik* számába, hatvan évvel későbbi, 1583-ból való, amikor a birodalom katonaságát az iráni hadjáratra mozgósították. Vizsgálatunk egy rövid hivatalos listán alapul, amelyben azt részletezték, hogy mennyi katonát várt a központ 18 ruméliai szandzsákból.⁴⁹ Először megadták a timár- és ziámet-birtokosok számát, majd feltüntették, hogy az illetőktől összesen hány *dzsebelit* reméltek. Bár így lehetetlen megmondani, hogy a javadalmazottak külön-külön mennyi kísérőt állítottak ki (ami pedig a legnagyobb segítséget nyújtaná számunkra), mégis ki-

⁴⁵ *Ayn-i Ali Efendi*: Kavânîn-i Âl-i Osman, i. m. 13., 39. o.; *A. Akgündüz*: Osmanlı kanunnâmeleri, IX. kitap, 51. o.; vö. Sofyalı Ali çavuş kanunnâmesi. (Hazırlayan *Midhat Sertoğlu*.) İstanbul, 1992. 21. o.; *Ahmed Akgündüz*: Osmanlı kanunnâmeleri ve hukukî tahlilleri. 4. kitap: Kanunî Sultan Süleyman devri kanunnâmeleri. I. kısım: Merkezi ve umumî kanunnâmeler. İstanbul, 1992. 464. o.

⁴⁶ *Ömer Lütfi Barkan*: H. 933–934 (M. 1527–1528) malî yılına ait bir bütçe örneği. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15:1-4. (1953–1954[1955]) 301. o., egy korábbi, talán 1521-ből származó dokumentum adataival kiegészítve (uo. 303; a dátumra: *Jean-Louis Bacqué-Grammont*: Les Ottomans, les Safavides et leurs voisins. Contribution à l'histoire des relations internationales dans l'Orient islamique de 1514 à 1524. İstanbul, 1987. 297. o.; vö. *I. M. Kunt*: The Sultan's Servants, i. m. 101. o. skk).

⁴⁷ Fordításban közreadta: *Ahmed S. Aličić*: Popis Bosanske vojske pred bitku na Mohaču 1526 godine. *Prilozi za Orijentalnu Filologiju*, 25. (1975) 171–202., főleg 182–201. o. Több, itt nem részletezhető okból az a véleményünk, hogy a deftert inkább 1520–21 táján állították össze, s nem 1526-ban, a mohácsi csata előtt, ahogy a közreadó gondolta.

⁴⁸ Vö. *Fodor Pál*: Önkéntesek a XVI. századi oszmán hadseregben (Az 1575. évi erdélyi háború tanulságai). *Hadtörténelmi Közlemények*, 109:2. (1996) 55–81. o.

⁴⁹ BOA, Kepeci 320, 114–116. o.

kalkulálható egy általános szorzó, amelyet aztán összevethetünk azokkal a feltevésekkel, amelyeket Rhoads Murphy adott elő az oszmán hadviselésről írott új könyvében.

A lista vonatkozó adatait – Ajn Ali párhuzamos számaival együtt – a 8. táblázatban foglaltuk össze. A 18-ból két szandzsáknál Ajn Ali nem közli a javadalombirtokosok elvi számát, ezeknél tehát nincs mód összevetni a mozgósított haderő arányát. Ily módon 16 szandzsákra nézve az állapítható meg, hogy átlagosan a katonák 66%-át rendelték be, 34%-át pedig nem. Nagyjából tehát a szpáhik egy harmadát hagyták otthon azért, hogy szükség esetén segítséget nyújtsanak a várak őrségeinek.⁵⁰

Az udvar azt remélte, hogy a hadjáraton 3823 *ümera* (szandzsák- és beglerbég), ziámet- és timár-birtokos szpáhi fog részt venni 6487 vértés kíséretében. Ha az utóbbiakból az Ajn Ali által megadottak szerint levonjuk azokat a kísérőket, akiket a bevonultatott szandzsákbégeknek kellett kiállítani, illetve maguktól a kormányzóktól is eltekintünk, akkor marad 3805 javadalombirtokos és 5323 *dzsebeli*. Ez azt jelenti, hogy a ziámet- és timár-birtokosokra átlagosan 1,4 *dzsebeli* jut, ami kétségtelenül alacsonyabb, mint vártuk. Murphynél ez az érték 1631-re 1,6, ami az itteni adatok fényében kissé magasnak látszik.⁵¹ Ez a tény még hangsúlyosabbá válik, ha emlékeztetünk arra, hogy rendszerint a kevésbé értékes, kisebb jövedelmű timárosokat hagyták otthon, akik vagy mentesek voltak a vértésállítástól, vagy kis számban tartottak ilyeneket. Másképpen kifejezve: a *dzsebelik* átlagos száma még kisebb lenne, ha a szpáhi-sereget maradéktalanul bevonultatták volna.

Ha ezt a koefficienszt érvényesnek fogadjuk el Rumélia többi részére is, az egész tartományra 12 648 *dzsebelit* kapunk. Ez jóval kevesebb, mint az Ajn Ali által a vilájetre számított 20 200 vértés: csupán 60%-a annak. Kénytelenek vagyunk arra gondolni, hogy Ajn Ali kissé optimista volt – más, efféle értekezések szerzőihez, például Szófiai Ali csaushoz hasonlóan, aki Ruméliára még nála is magasabb értéket hozott ki. A fő ok, amiért a saját eredményünknek mégis hitelt adhatunk az, hogy pontosan ismert időpontból származó, hivatalos forrásból szűrtük le, míg Ajn Ali – bár a kancellárián dolgozott – különböző évekből (sőt évtizedekből) gребlyézte össze adatait, és talán kevés alkalma volt akkurátusan összeszámolni a vértéseket.

Hozzá kell tennünk, hogy 1583-ban a hadjáraton való részvételre kötelezték még a ruméliai beglerbég 13 *müteferrikáját* és 105 udvari *müteferrikát* is. Az első csoporttól 75 (fejenként 5,8), a másiktól 710 (fejenként 6,8) *dzsebeli* kiállítását várták, ami élesen megvilágítja a *müteferrikák* kivételes helyzetét a timáros hadsereg hierarchiájában. Nehéz megmondani, hogyan változna a fent kiszámolt 1,4-es szorzó, ha a *müteferrikákat* és vérteseiket is hozzáadnánk a főszámainkhoz. A legfőbb nehézség abban rejlik, hogy az udvari javadalmozottak (*gediklik*) gyakran olyan ziámeteket kaptak, amelyek egyes részei szerteszét feküdtek a birodalomban, s így nem tudhatjuk, hogy vérteseik melyik tartományhoz tartoztak. Ennélfogva nem tűnik súlyos módszertani hibának, ha eltekintünk a *müteferrikáktól* és kísérőiktől, főleg, ha még egyszer eszünkbe idézzük fenti megállapításunkat, amely szerint a kevésbé értékes timárosokat szokták otthon hagyni. A két véglet talán kiegyenlítette egymást.

Bárhogy volt is, a *dzsebelik* átlagos száma lényegesen alacsonyabb a XVI. század végén, mint jó hatvan évvel korábban, habár a két érték nem hasonlítható össze minden fenntartás nélkül; az első még a terjeszkedés korának viszonyait tükrözi, a má-

⁵⁰ A kimutatásban az oszmán írnokok – mint máskor is oly gyakran – összeadási hibát vétettek, ám ez nem befolyásolja érdemben számításainkat.

⁵¹ *Rh. Murphy: Ottoman Warfare*, i. m. 41. o.

sodik pedig az udvar hivatalos számaikat egy olyan korszakból, amelyik már tele volt nehézségekkel. Mindezek ellenére a tendencia nyilvánvaló: a *dzsebelik* átlagos száma az idő múlásával csökkent.

5. Az eddig elmondottak és különösen az utóbbi két példa aláhúzza, hogy miközben a *kilicsek* száma látszólag a régi szinten maradt, az egész rendszerben – különösen a mozgósításban és a harcoló egységek összetételében – lassanként mélyreható változások következtek be. A pénzügyi válság, a pénzrontás és a jövedelmek ezekből fakadó drasztikus esése folytán az alacsony jövedelmű (*alcsak halli*) szpáhik mind nehezebben tudták eltartani kísérieriket és egyre kevésbé voltak képesek hadba vonulni. Ezért, ahelyett hogy behívták volna őket, egyre sűrűbben követeltek tőlük pénzváltást (*bedel, bedel akcesei, bedel-i timár*),⁵² vagy azt, hogy rendőri feladatokat végezzenek, legrosszabb esetben közmunkákon dolgozzanak. Ahogy 1631-ben Kocsi bég némi túlzással megjegyzte, közönséges „bérmukásokká” (*irgád*) süllyedtek.⁵³ Sok adat mutatja, hogy a pénzváltás olykor a szpáhik éves jövedelmének 60 vagy akár 100%-át is elérhette.⁵⁴ Itt emlékeztetnünk kell arra, hogy nemcsak ebben az időben, hanem a birodalom fénykorában is számos szpáhi kényszerült elfogadni olyan timárt, amelynek tényleges jövedelme messze elmaradt papír szerinti értékétől. A jövedelemkiutalásnak ezt a sajátos módját *ber vedzsh-i nokszámnak, ber vedzsh-i tekmiľnek*, vagy ritkábban *ber vedzsh-i iltizámnak* („hiánnyal”, „kiegészítéssel”, „adóbertlettel”) nevezték. De a korábbiaktól eltérően, amikor a szpáhik még ki tudták egészíteni hiányzó bevételeiket a sikeres hadjáratokon szerzett zsákmányból, ennek lehetősége ekkoriban már alaposan lecsökkent, ami nagyban hozzájárult elszegényedésükhöz.

Ilyen körülmények között nem csoda, ha a hadakozás terhe fokozódó mértékben a timáros hadsereg felső, gazdagabb rétegének, kivált a szandzsákok és a vilájetek kormányzóinak vállára nehezedett. Láttuk, hogy a boszniai bég már az 1520-as években egyharmadát állította ki a szandzsák haderejének. Később a szandzsák- és beglerbégek udvari csapatainak (*kapu halki*) aránya a szpáhi-seregen belül – kisebb-nagyobb léptékben – folyamatosan nőtt. A változást jól szemléltetik az 1697 végén, 1698 elején végrehajtott mozgósításra vonatkozó adatok. A zentai vereség után felállítandó sereg regesztrumában külön csoportban vették fel a tartományi timár-birtokos szpáhikat és a kormányzók udvari csapatait.⁵⁵ Ebből megállapítható, hogy a közönséges timár- és ziámet-birtokosok az egész seregnek csupán 11–12%-át alkották, szemben a kormányzók által kiállított csapatok 16%-os arányával. Más szavakkal ez annyit jelent, hogy a bégek magánatonaságának részesedése a timár-birtokos seregen belül birodalmi szinten 58%-ra emelkedett (ne feledjük, hogy ez az arány 1520 körül Boszniában 33% volt!).

Bár a fenti megfigyelések egy része nem teljesen új,⁵⁶ többnyire nem ismerték fel a kapcsolatot eme változások és a birodalom közigazgatási szervezetének átalakulása között. Tudott dolog, hogy míg a birodalmat a XVI. század elején 3–4 beglerbégségre és

⁵² *Caroline Finkel: The Administration of Warfare: the Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593–1606.* Wien, 1988 (Beihefte zur Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 14.). 150. o.; *H. Inalcik: The Ottoman State and Society*, i. m. 73. o.

⁵³ *A. K. Aksüt: Koçi Bey*, i. m. 40. o.

⁵⁴ BOA, Mühimme defteri 71, 157/78, 410/217, 628/332, 663/356.

⁵⁵ BN, Supplement turc 69, 64b–70a. Részletesebb elemzése a 9. táblázatban és tanulmányunk utolsó részében; a forráshoz lásd még a 68. jegyzetet.

⁵⁶ *Vera P. Mutafchieva – Strašimir Dimitrov: Sur l'état de système des timars des XVIIe–XVIIIe ss.* Sofia, 1968. 17–19. o.; *I. M. Kunt: The Sultan's Servants*, i. m. 88–93. o.

mintegy 90 szandzsákra osztották fel, a következő századfordulóra ezek száma 30–40-re, illetve 232-re szökkent fel.⁵⁷ A növekedést nem lehet pusztán a birodalom területi gyarapodásával magyarázni, bár kétségtelenül ennek is volt szerepe benne. Véleményünk szerint a közigazgatási egységek megsokszorozódása inkább a tartományi hadseregen belüli átrendeződésből vezethető le. Ahogy a kormányzók udvari csapatai lassanként háttérbe szorították a közönséges szpáhikat, és ahogy a központi kormányzat egyre inkább rájuk kényszerült hagyatkozni, úgy szánta el magát újabb és újabb kormányzói posztok létesítésére (különösen a határvidékeken), új hászok kialakítására és a jövedelmek bégek és pasák javára történő átcsoportosítására, mert az általuk kiállított és az előírtnál várhatóan nagyobb magánseregeikre biztosabban számíthatott, mint az ingatag helyzetű kis timárosokra. Hogy a háttérben valóban ilyen megfontolások húzódtak meg, arra a magyarországi adminisztratív intézkedések szolgálnak jó példával. Itt a hódoltság területéhez képest a vilájetek és a szandzsákok száma (2, illetve 20–25) már kezdetben feltűnően magas volt, tükrözve a végvidék katonai jelentőségét. Aztán az 1590-es években öt újabb vilájet jött létre (Szigetvár, Győr, Pápa, Eger, Kanizsa) – csak részben az új hódításoknak köszönhetően.⁵⁸ Nem sokkal később ezt a számot részben kényszerűségből négyre (Buda, Temesvár, Eger, Kanizsa) csökkentették, de miután meghódították Nagyváradot és Érsekújvárt, két újabb beglerbégséget alakítottak ki körülöttük. S ami még fontosabb: e vilájeteken belül – egy-két kivétellel – már nem szerveztek szandzsákokat,⁵⁹ s így az anyagi és a pénzügyi források elsősorban a kincstári érdekeket és a tartományi kormányzók kíséreteinek ellátását szolgálhatták. A beglerbégek pénzügyi lehetőségeit tágította és magánseregeik megőrzését segítette, hogy egész szandzsákok jövedelmeit adták át nekik ún. „takarmánypénzként” (*arपालik*), akár hivatalviselésük idején, akár akkor, amikor várakozási állományban éppen hivatalra vártak.⁶⁰

Ugyanakkor az is igaz, hogy bár a bégek és a pasák udvari csapatainak relatív súlya a timáros hadseregen belül nőtt, abszolút létszámban némileg elmaradtak XVI. századi elődeikétől. Akkoriban a nyugati határvidékeken gyakran találkozni több száz fős vagy akár az ezer harcost meghaladó kísérekkel.⁶¹ 1697–98-ban viszont csak a nagyvezír és a ruméliai kormányzó udvari népe volt olyan nagy (2300, illetve 1500 fő), hogy felülmúlta a boszniai bég 1520 körül 1040 főből álló kíséretét. Néhány ruméliai szandzsák vezetője ugyan még ki tudott állítani olyan magánsereget, amelynek mérete emlékeztetett a régiékére, de a többségé – kivált az anatóliaiké – igen ritkán számlált ötszáznál többet (java része ennél jóval kevesebb emberből állt). A közönséges timárosok gondjai mellett ez a jelenség szintén arra utal, hogy a szpáhi-sereg pozíciója jelentősen meggyengült a XVII. század végére.⁶²

6. Az utóbbi megállapítás ellenőrzése céljából végül megvizsgáltuk, milyen súlyt képviselt a timáros sereg az egész oszmán hadszervezeten belül. Ezzel kapcsolatban a szak-

⁵⁷ V. P. Mutafčieva – Str. Dimitrov: i. m. 13. o., Ajn Ali alapján. Vö. *İ. Metin Kunt: Sancaktan eyalete. 1550–1650 arasımda Osmanlı ümerası ve il idaresi.* İstanbul, 1978. 125–181. o.

⁵⁸ Vö. Dávid Géza: A Dél-Dunántúl közigazgatása a török korban. *Zalai Múzeum*, 4. (1992) 55–64. o.

⁵⁹ Blaskovics József: Érsekújvár és vidéke a török hódoltság korában. Budapest, 1989.; Géza Dávid: Nagyvárad. In: *The Encyclopaedia of Islam*. VII. Leiden, 1993. 899–900. o.

⁶⁰ I. M. Kunt: *The Sultan's Servants*, i. m. 87., 90. o.

⁶¹ Vö. Ibrahim Pecsevi török krónikás tanúságtételével, idézi Gy. Káldy-Nagy: *The First Centuries*, 159. o. és I. M. Kunt: *The Sultan's Servants*, i. m. 84. o.

⁶² Az elmondottakat alátámasztják a következő publikáció adatai is: *İ. Metin Kunt: Bir Osmanlı valisinin yillik gelir-gideri. Diyarbekir, 1670–71.* İstanbul, 1981. 22–26., 54–58. o.

irodalomban gyakran utalnak Kocsi bégre, aki már 1631-ben azt állította, hogy a mozgósítható szpáhik száma legfeljebb 7–8000 fő lehetett. A kijelentés igazságtartalmát nehéz ellenőrizni, de úgy tűnik, az oszmán államférfi alaposan alábecsülte a szpáhik erejét.

Van azonban két olyan belső oszmán forrásunk, amely teljes képet ad arról a seregéről, melyet az 1697-ben vívott véres zentai ütközet⁶³ másnapján állítottak fel (vagy szándékoztak felállítani) egy újabb magyarországi hadjáratra. Ezek segítségével viszonylag pontos számokkal szolgálhatunk. A szóban forgó listákat Ammizáde Hüszejn pasa, az újonnan kinevezett nagyvezír⁶⁴ parancsára állították össze, aki egy közvetlen Habsburg támadás lehetőségével számolva óriási erőfeszítéseket tett a veszteségek pótlására és a szétesett hadsereg újjászervezésére.⁶⁵

Az egyik felsorolást, amely egy névtelen szerző 1703 körül keletkezett krónikájában maradt fenn, már Hammer is ismerte, de aztán a későbbi kutatás valahogy megfeledkezett róla, talán, mert elemzés nélkül, egy jegyzetbe eldugva várta, hogy felfigyeljenek rá.⁶⁶ Nemrégiben a krónika teljes szövegét közreadták, így a vonatkozó adatokat immár eredetiben is tanulmányozhatjuk.⁶⁷ A másik forrás tulajdonképpen az elsőnek egy változata, és a fentebb már többször idézett párizsi kézirat őrizte meg.⁶⁸

A két adatsor szerkezete eltér egymástól. A krónika szerzője gyalogosokként és lovasokként csoportosította a nagyvezír által mozgósított összes katonai egységet, anélkül hogy megmondaná, melyikeket küldték a magyarországi frontra (ezt a célpontot nem is említette külön, bár hallgatólagosan a többi közé értette). A párizsi lista viszont azzal tűnik ki, hogy nem éri be a megszokott türes általánosságokkal („ez és ez a bég tökéletes kíséretével”), hanem megadja minden csapategység pontos létszámát. A timáros hadsereg esetében ez annyit jelent, hogy a szpáhik száma ezúttal a kísérőket is magába foglalja.

Megnyugtató, hogy a két párhuzamos adatsor kulcsszámait teljes összhangban állnak egymással. Kisebb eltérések persze vannak, ezek a szerkezeten kívül főleg egy-egy másodlagos jelentőségű katonai parancsnok szerepeltetésére vagy hiányára és néhány jelentéktelen számbeli ellentmondásra korlátozódnak. A források hitelességét külön emeli az a tény, hogy mindkettőben szerepelnek a Maras város tehető polgárai által kiállítandó, mennyiségükben elhanyagolható, ám az udvar által mégis fontosnak tartott alakulatok.

⁶³ Az oszmánok zentai veszteségeit 20–30 000 főre becsülik; lásd *Sugár István*: *Lehanyaglik a török félhold*. Budapest, 1983. 389. o.; *Szakály Ferenc*: *Hungaria eliberata. Budavár visszavétele és Magyarország felszabadítása a török uralom alól 1683–1718*. Budapest, 1986. 116. o.; *Szita László – Gerhard Seewann*: *A legnagyobb győzelem. Dokumentumok az 1697. évi török elleni hadjárat és a zentai csata történetéhez*. Pécs, Szigetvár, 1997. 26. 18. jegyzet; *Virginia Aksan*: *Ottoman War and Warfare 1453–1812*. In: *War in the Early Modern World*. (Ed. by *Jeremy Black*.) Boulder, 1999. 164. o.; *Géza Dávid*: *Zenta*. In: *The Encyclopaedia of Islam*. Vol. XI. Leiden, 2002. 492. o.

⁶⁴ Hivatalba lépésének körülményeire lásd *Joseph von Hammer*: *Geschichte des Osmanischen Reiches ...* VI. 1656–1699. Pest, 1830. 641–642. o.; *Ismail Hakkı Uzunçarşılı*: *Osmanlı tarihi*. III/1. Ankara, 1973.² 570. o.; *Anonim Osmanlı tarihi (1099–1116/1688–1704)*. (Yayına hazırlayan *Abdulkadir Özcan*.) Ankara, 2000. 130. o.

⁶⁵ Miután csapatokat és flottákat küldött minden frontra, ahol a birodalom harcban állt, 1698. május végén népes hadai élén Magyarországra indult. Fő célja nem az volt, hogy csatákat vívjon, hanem hogy javítsa a török pozíciókat az időközben megkezdett tárgyalásokon; ezekről lásd *Anonim Osmanlı tarihi*, i. m. 133. o. skk.

⁶⁶ *J. von Hammer*: *Geschichte*, i. m. VI. 755–756. o.

⁶⁷ *Anonim Osmanlı tarihi*, i. m. 131–132. o.

⁶⁸ BN, Supplement turc 69, 64b–70a. A párizsi verzió szempontunkból legfontosabb részét összevont magyar fordításban már korábban közreadtak egy rövid (főleg a forrás hitelét, datálását érintő) elemzés kíséretében: *Fodor Pál – Dávid Géza*: *Az oszmán hadsereg a zentai csata után (1697–1698)*. In: *Népek együttélése Dél-Pannóniában. Tanulmányok Szita László 70. születésnapjára*. (Szerk. *Lengvári István – Vonyó József*.) Pécs, 2003. 111–128. o.

Mindent összevéve arra következtethetünk, hogy a kompilátorok, akik a két anyagot ránk hagyták, két, enyhén eltérő hivatalos verziót használhattak, amelyek az 1698-ban mozgósítandó hadsereg alkotórészeit sorolták fel.⁶⁹ Ennélfogva – még ha nem ismerjük is a valódi méretét annak a hadseregnek, amely végül 1698 májusában indult útnak a nagyvezírrrel – a két előzetes (a felkészülés, a hadseregyűjtés idején keletkezett) lista adatait nagyjából hitelesnek, a valósághoz közelinek fogadhatjuk el.⁷⁰ Megbízhatóságukat azért kell külön hangsúlyoznunk, mert egy kortárs velencei diplomata, Carlo Ruzzini azt állította, hogy az oszmán vezetés az ellenfelek megtévesztésére olyan hamisított dokumentumokat terjesztett, amelyek túlzó adatokat tartalmaztak a sereg erejéről.⁷¹ Bár Ruzzini egynémely ellenvetése valóban figyelmet érdemel (ilyen a fegyverkovácsok tényleges száma, a janicsárok katonai értékének gyengülése, a toborzás nehézségei stb.), egészében véve sem az általa hivatkozott listák, sem a mi forrásaink nem mondanak ellent azoknak az ismereteknek, amelyek már korábban közzétett levéltári kútfőkben találhatóak a korabeli oszmán hadseregről.⁷²

A két lista hitelességének legerősebb bizonyítéka az, hogy összesített létszámaik nagyjából-egészében összhangban állnak azokkal az értesülésekkel, amelyeket keresztény kémek szereztek az 1698 tavaszán lefolytatott oszmán seregszemléről. Szerintük a nagyvezír hadai 90 000 főből álltak.⁷³ Az oszmán kimutatások adata meglepően közel áll ehhez: 95 405, illetve ha levonjuk belőle a dunai hajóhad katonáit és legénységét (8521 fő): 86 884 katona. Hangsúlyoznunk kell, hogy a toborzást (sorozást) a háborúk hosszú sorának vége felé hajtották végre, amikor a birodalom erőforrásai már kimerülőben voltak. Ám a vezetés még ilyen nehéz helyzetben is képes volt igen tekintélyes hadsereget felállítani, melynek összetétele a 9. táblázatból olvasható le. Ez a táblázat egyúttal széles betekintést enged az oszmán katonai gépezetben végbement változásokba is.

Ha a katonákat a főbb fegyver- és csapatnemek (gyalogság, lovasság, puskások, udvariak, tartományiak stb.) szerint csoportosítjuk, látható, hogy az állam a megelőző évtizedekben komoly lépéseket tett a hadügyi modernizáció érdekében. Rhoads Murphey nemrégiben azt írta az oszmán hadviselésről szóló összefoglalásában, hogy „a bevonultatott gyalogos és lovas csapatok aránya sohasem haladta meg az egy a kettőhöz arányt, és

⁶⁹ A párizsi kéziratban előforduló legkésőbbi dátum 1109. nevrúz/1698. március 21., amit sokkal hányavetibben írtak le, mint a többi bejegyzést. Bár a gyűjtemény egészét később másolták össze, mindez nem érinti az itt tárgyalt anyag keltezését.

⁷⁰ Az, hogy fennmaradt még egy hasonló, 1696. december 29-i keletű jegyzék, annak ékes bizonyítéka, hogy ezekben az években a kormányzat bevett eszköztárhoz tartozott az elkövetkező hadjáratokra rendelkezésre álló erők rendszeres felmérése (lásd BOA, Kepeci 39 műkerr). A forrás alkalmas arra, hogy lássuk, milyen módszerekkel gyűjtöttek információt a hadsereg és ezen belül kiváltképp a kormányzók udvari csapatainak létszámáról. Kiderül például, hogy gyakran az udvar és az egyes katonai csoportok vezetői közötti alkudozások eredményeképpen állították ki a harcosokat. A jegyzék utolsó megjegyzése pontosan beszámol néhány gyakorlati részletről és azokról a nehézségekről, amelyek a különféle létszámok, főleg a timárosok állományának megállapításánál adódtak: „Ahogy meghatározzák a birodalmi hadjáratra kirendelték számát, úgy kerülnek egymás után bejegyzésre ebbe a defterbe. Ez a defter még nincs befejezve. Rumélia és Anatólia deftereit átadták a kormányzóknak, de amíg ők nem rendezik el a ziámet- és timár-birtokosok ügyeit, és nem értesítik őket a háborúról, addig pontos számuk nem jegyezhető be ide. A vezírek, a beglerbégek és a szandzsákbégek udvari csapatainak számát sem írták elő pontosan, hogy mindenféle elnyomást és túlkapást elkerüljenek. Ám amikor a kontingensek méretét végül meghatározzák, kerek számokat fognak megadni, és a gyalogos és a lovas katonákat ennek megfelelően fogják összegyűjteni” (uo. 8. o.).

⁷¹ Szita L. – G. Seewann: A legnagyobb győzelem, i. m. 269–275. o.

⁷² Lásd például Ömer Lütfi Barkan: 1079–1080 (1669–1670) máli yılına ait bir Osmanlı bütçesi ve ek'leri. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 17:1–4. (1956) 225–303., főleg 227. o.

⁷³ Sugár I.: Lehanyatlík, i. m. 397. o.

többnyire az egy a háromhoz nagyságrendet követte”.⁷⁴ Ez a kijelentés nemcsak a Zenta utáni, hanem minden valószínűség szerint az annál jóval korábbi időszakra sem állja meg a helyét: a gyalogság aránya 1697–98-ban 57% körüli mozgott, ami még magasabbra, 60–61%-ra emelkednék, ha a dunai flotta legénységét is ide számítanánk. Az oszmán hadsereg összetétele (a minőséget ezúttal nem firtatva) tehát eléggé megközelítette, olykor már-már elérte a vetélytárs Habsburgokét, ahol a főeregekben a gyalogság aránya 55–70% között mozgott az 1680-as évek nagy hadjárataiban.⁷⁵

Ahogy fentebb már jeleztük (ld. a *kilicsek* számának esését a 3. táblázatban), a török jegyzékek más tekintetben is jelentős hadügyi előrelépésről tanúskodnak: félreérthetetlenül mutatják a timár-birtokos szpáhi leértékelődését. A hagyományos javadalombirtokosok és fegyveres kísérek (*ejâlet aszkeri*) részaránya 11–12%-ra zuhant, a beglerbégek és a szandzsákbégek magánhadereje 16%-ot tett ki, a kettő együtt pedig 28%-ot (a XVI. században ez még megközelíthette az 50%-ot).⁷⁶ De legalább ilyen fontos, hogy már ez az abszolút számában csak enyhébben, ám relatív súlyában alaposan megfogyatkozott seregrész sem mindenestül hagyományos, könnyűpáncélos lovasokból állt. A nagyvezír és a kormányzók 14 070 főt kitevő magánkatonaságából 3200-an (23%) gyalogosok voltak. Ilyen új típusú, gyalogos kíséreteket a nagyvezír és öt balkáni beglerbég és szandzsákbég alkalmazott. Ez nem lehet véletlen, és nyilván európai hatásra vezethető vissza, hiszen a nagyvezíren kívül az itt állomásozó katonai parancsnokok találkoztak leggyakrabban a modern nyugati seregekkel, nekik kellett elsőként alkalmazkodniuk az újfajta hadviselési szokásokhoz.

Az európai hatások a kézi tűzfegyverekkel felszerelt, nem-udvari kötődésű gyalogság tömeges felhasználásában is megmutatkoztak. Ezeknek az alkalmilag toborzott puskásoknak a minimális aránya 1697–98-ban megközelítette a 10%-ot, azaz önmagukban (az udvariak és egyéb puskások nélkül) csaknem annyian voltak, mint a timár-birtokos szpáhi. Az utóbbiak egyébként jócskán lemaradtak a többi tartományi katonaelem: *szezbán*, *szerdengesti* és *evlâd-i fâtihán* mögött is, akik – lovasok és gyalogosok, nem számítva közéjük az előbb említett, a kincstár által felfogadott és külön kezelt puskás gyalogokat – a török főcsapat 15%-át adták. Végezetül egy olyan adatra hívjuk fel a figyelmet, amely talán a legbeszédesebben mutatja, mennyire eltolódtak a hagyományos arányok az egyes csapatnemek között. A portai zsoldos alakulatok, köztük a jócskán felduzzadt és puskákkal felszerelt janicsár ezredek, csaknem 43%-át (a janicsárok egyedül 21%-át) tették ki a nagyvezír irányította seregnek. Ezzel messze maguk mögé utasították a timáros szpáhiakat, akik a XVI. században még a legfontosabb katonai és társadalmi ellensúlyt alkották velük szemben.

Megjegyezzük, van olyan vélemény is, hogy az oszmánok éppen az elsietett modernizációval, a könnyűlovas egységek túl gyors leépítésével követtek el hibát, mert a kelet-európai sztyeppéken az ilyen egységek nélkül nem lehetett esélyük a lengyel nehéz-

⁷⁴ Rh. Murphey: Ottoman Warfare, i. m. 36. o.

⁷⁵ 1683: gyalogos 28 000, lovas 15 000; 1684: 39 000 és 20 000; 1685: 28 650 és 23 800. 1687: 30 000 és 20 000; 1697: 28 000 és 12 000; lásd Bánlaky (Breit) József: A magyar nemzet hadtörténelme. XVII. rész. Magyarország felszabadítása a török uralom alól 1683–1699. Budapest, 1940.

⁷⁶ Az egyes alakulatok 1526–28 körüli megoszlásáról lásd H. Inalcik: The Ottoman State, i. m. 89. o.; az 1526-ban és 1543-ban Magyarországon harcoló oszmán seregek összetételéről lásd Gyula Káldy-Nagy: Suleimans Angriff auf Europa. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 28:2 (1974) 170–176. o. és Mehmet İpçioğlu: Kanunî Süleyman'ın Estergon (Esztergom) seferi 1543. Yeni bir kaynak. *Osmanlı Araştırmaları*, 10. (1990) 140–143. o.

páncélos huszárokkal szemben (ugyanúgy, mint Bécsnél 1683-ban, ahol a lovasrohamok döntötték el a kahlenbergi ütközet kimenetelét).⁷⁷ Hasonló jelenségek a magyarországi hadszíntéren is megfigyelhetők: sokszor itt is a nehézlovas kúrasszírok állították megoldhatatlan feladat elé az oszmánokat, mint például az 1691. évi szalánkeméni csatában.⁷⁸ Sőt, a török könnyűlovas, irreguláris csapatok ellensúlyozására a nyugati seregekbe is beillesztették a horvátokból, magyarokból és szerbekből toborzott huszárezredekét,⁷⁹ tehát az oszmán hadviselés „visszahatásáról” is lehet beszélni. A közép- és kelet-európai hadszíntér eme sajátosságai sem feledtethetik azonban, hogy a fő tendencia a gyalogság és a tüzérség fokozott alkalmazása volt, s az oszmánok nyilván nem véletlenül fejlesztették hadseregeiket ebben az irányban. Véleményünk szerint nem elhamarkodták a modernizációt, hanem inkább féloldalasan hajtották végre: miközben növelték gyalogságukat, tüzefegyverek számát és hatékonyságát, arra már nem maradt erejük, hogy lovasságukat is a kor követelményei szerint szervezzék át. Bár az elkezdett szerkezeti átalakításokkal nem tudták megakadályozni a Habsburgokat Magyarország nagy részének elfoglalásában, erőfeszítéseik annyiban mégis sikeresnek mondhatók, hogy a Balkán nagy részét és egy ideig a Témesközt is képesek voltak megvédelmezni a keresztény szövetség támadásaival szemben.

Végezetül tanulmányunk főbb megállapításait az alábbi öt pontban összegezhetjük.

1. Az oszmán udvar arra törekedett, hogy a *kilics*-timárok számát nagyjából azonos szinten tartsa, s ebbéli igyekezete az 1580-as évektől az 1690-es évekig nagyjából sikeres volt.

2. A timár-birtokok a XVI. század végétől fokozatosan örökölhetővé váltak, közvetlenül szálltak apáról fiúra (rokonságra) anélkül, hogy kisebb egységekre osztották volna fel őket.

3. Azok az előírások, amelyek a timár-birtokosok vértesszállítási kötelezettségeit szabályozták, legalább három ponton megváltoztak a XVI. században; minden arra mutat, hogy a szpáhik vértesszállítási kötelezettségeinek átlagos száma idővel csökkent.

4. A szandzsákok és különösképpen a vilájetek (beglerbégségek) számának gyors növekedése a XVI. század második felében nagyrészt annak következménye, hogy az udvar a közönséges szpáhikkal szemben egyre inkább a kormányzók magánhadseregére támaszkodott.

5. Az 1690-es évek közepére a hagyományos szpáhi-sereg teljes jelentéktelenségbe süllyedt. Ugyanakkor az oszmán hadsereg összetételét tekintve jóval közelebb került a kor élenjáró hadseregeihez, mint a 16. század közepe óta bármikor.

⁷⁷ *Dariusz Kolodziejczyk*: Az oszmán „katonai lemaradás” problémája és a kelet-európai hadszíntér. *Aetas*, 1999/4. 142–148. o.

⁷⁸ *Gerhard Seewann*: Grundzüge der Türkenkriegsepoche 1683–1699 und der Feldzug 1697. In: *A legnagobb győzelem*, 61. o.

⁷⁹ I. m. 64. o.

1. táblázat

A tímár-birtokok egyes kategóriáinak alap-tímár (*kilics*) része
a XVII. század végén (akcsében)

Vilájet	A tezkerelei tímárok <i>kilics</i> -része	A tezkerezisz és a kezdő tímárok <i>kilics</i> -része	A ziámetek <i>kilics</i> -része
1. Rumélia	6000	3000	20000
2. Bosznia	6000	3000	20000
3. Szerém és Szendrő ¹	6000	3000	20000
4. Özü	6000	3000	20000
5. Aleppó	6000	2000	20000
6. Damaszkusz	6000	2000	20000
7. Tripolisz (Szíria)	6000	2000	20000
8. Karsz	6000	2000	20000
9. Erzurum	6000	2000	20000
10. Csildir	6000	2000	20000
11. Rakka	6000	2000	20000
12. Moszul	6000	2000	20000
13. Trabzon	6000	2000	20000
14. Morea, központi szandzsák	6000	2000	20000
Morea, többi szandzsák	5000	2000	20000
15. Adana, központi szandzsák	6000	2000	20000
Adana, többi szandzsák	5000	2000	20000
16. Ciprus	5000	2000	20000
17. Menszuhát ²	5000	2000	20000
18. Anatólia	5000	2000	20000
19. Szivasz	3000	2000	20000
20. Karamán	3000	2000	20000
21. Maras	3000	2000	20000

Forrás: BN, Supplement turc 69, 48a–48b.

1 Magyarország nagy részének elvesztése előtt a Budai vilájethoz tartozott.

2 Azok a földek tartoztak ide Anatólia nyugati és középső részén, amelyek 1582 előtt a jajának és műszellemnek nevezett szolgálónépek ellátását szolgálták. Ezután tímár-birtokokat szerveztek belőlük.

2. táblázat

A kilics-timárok összes száma tartományonként, 1527–1698

Vilájet	1527	1607 (Ayn Ali)	1631	XVII. sz. (Szófia Ali csaus)	1695 (Elmasz Mehmed seregszemléje)	1692–1698-as szemlék (elvárt létszám)	1692–1698-as szemlék (ténylegesen megje- lent)
1. Rumélia	10668	9274	7521	10187	7353	3441	3441
2. Dzsezáir-i Bahr-i Szefid	—	1618	3534	2320	—	—	—
3. Buda	—	2722*	2669	2860	—	—	—
4. Temesvár	—	—	349	710	—	—	—
5. Bosznia	—	—	1943	(2)280?	1588	—	—
6. Özü	—	—	1374	—	1094	766	766
7. Kaffa	—	554	—	—	—	—	—
8. Anatólia	7536	7311	4883	8619	6489	3015	3015(?)
9. Karamán	6318*	1620	2178	2710	1711(?)	813	515
10. Szivasz (Rum)	?	3130	2777	3937	2264	1196	1196
11. Van	—	1115	—	1615	460	—	—
12. Trabzon	—	554	454	554	—	234	234
13. Erzurum	—	5279	5282	5818	4650	309*	309*
14. Karsz	—	(1206?)	—	1080	—	—	—
15. Csildir	—	656	—	590	527	—	—
16. Dijárbekir	1071	730	740	4217	938	872	563
17. Maras (Zülkadir)	?	2169	2188	2869	2528	395	395
18. Adana	—	—	1551	—	1320	402	402
19. Ruha és Rakka	—	653	663	1150	419	—	—
20. Damaszkusz	2275*	996	996	1250	677	368*	227
21. Aleppó	?	903	922	1250	595	296	185
22. Tripolisz (Szíria)	?	634	634	790	—	—	—
23. Ciprus	—	1667	—	1800	590	—	—
24. Moszul	—	274	—	490	—	—	—
25. Bagdad	—	—	—	1010	—	—	—
26. Sahrizol	—	—	—	790	221	—	—
27. Kréta	—	—	—	—	2018	—	—
28. Menszuhát	—	1038* vagy 972*	—	—	835	—	—
A kilics-ek teljes száma a forrás szerint	27868	kb. 40000	40658	56209	37609 [100%]	— [47%]	— [39%]

Forrás: Ö. L. Barkan: H. 933–934... malı yılına... (lásd a 45. jegyzetben), 281, 284–285. o. (1527); *Ayn-i Ali Efendi: Kavânin* (lásd a 2. jegyzetben) és Ö. L. Barkan: *Timar* (lásd az 1. jegyzetben), 290. o. (1607); *Rh. Murphey: Ottoman Warfare* (lásd az 1. jegyzetben) 40–41. o. (1631); *A. Akgündüz: Osmanlı kanunnâmeleri* (lásd a 44. jegyzetben), 464. o. skk (Szófia Ali csaus); BN, Supplement turc 69., 54b., 77b–80b. (1695–98).

3. táblázat

A Ruméliai vilájet tímárosainak elvi és valódi létszáma szandzsákok szerint a nagy magyarországi háborúk végén

Szandzsák	Az 1695-ben, Elmasz Mehmed nagyvezír szerkesztésében regisztráltak száma	Az 1697/98-as szemlén megjelentek száma	Az 1697/98-ban megjelentek aránya (%)	A tímárok száma 1533-ban	Az 1695-ös állomány aránya az 1533. évihez képest (%)
1. Pasa liva, jobbszárny (<i>szag kol</i>)	1323	643	48%	2124	97,5%
2. Pasa liva, balszárny (<i>szol kol</i>)	749 ¹	427	57%		
3. Köszkendil	1110	572	51%	991	112%
4. Tırhala	507	[295?] ³	[58%]	912	55,5%
5. Janja	405	227	56%	461	88%
6. Delvine	182	82	45%	—	—
7. Ilbaszan	133	79	59%	124	107%
8. Iszkenderije	234	73	31%	198	118%
9. Avlonja	547	210	38%	686	80%
10. Ohri	377	213	56%	413	91%
11. Aladzshiszár	536	nincs (<i>jokdur</i>)*	0%	691	77,5%
12. Szelanik	284	187	65%	—	—
13. Dukagin	60	28	46%	—	—
14. Prizren	234	90	38%	284	82%
15. Üszküb (Szkopje)	347	198	57%	—	—
16. Vulesitrin az üszkübi pénzügyi felügyelőséggel	324	66 ⁴	?%	298	?
Ruméliai <i>müteferrikák</i>	—	21	—	—	—
Ruméliai <i>csausok</i>	—	29	—	—	—
Ruméliai írnökök	—	1	—	—	—
Összesen	7353 ²	3441	46%	—	90%

Forrás: BN, Supplement turc 69, 77b–80b; Ö. L. Barkan: H. 933–934... malı yılına, i. m. 301.

1 A két szárny együtt: 2072.

2 Helyesen: 7352.

3 A másolók elmulasztották beírni az ide tartozó számot. Úgy gondoljuk, hogy a defter összesítése és a tényleges teljes összeg közti különbség (295) éppen Tırhala tímárosainak hiányzó számát adja ki.

4 Vulesitrin egyedül.

4. táblázat

A kilicsok száma és az elvben kiállítható timáros haderő a Ruméliai vilájetben, 1527–1698

Év	1527	1609 (Ajn Ali)	1631	XVII. század (Szófiái Ali csaus)	1695 (Elmasz Mehmed sereg- szemléje)	1697/98-as szemle (elvárt létszám)	1697/98-as szemle (ténylegesen meg- jelent)
Szandzsákok száma	27	24	15	25	16	16	16
Összes kilics	10668	9274	7521	10187	7353	3441	3441
Ziámetek száma		914	802				—
Timárok száma			6719				—
Dzsebelik száma	26720	23726	12409	24813	12132	5677	—
Összesen	37408	33000	19930	35000	19485	9118	—

Forrás: lásd a 2. táblázatban.

5. táblázat

A serdületlen timárosok száma és aránya 1651-ben

Szandzsák	A serdületlen timárosok száma	A ziámetek és timárok száma (Ajn Ali)	A ziámetek és timárok száma 1695-ben (Elmasz Mehmed seregszemléjén)	A serdületlen timárosok aránya 1695-höz képest (%)
Pasa	179	2045	2072	9
Szelanik	24	297	284	8
Iszkenderije	32	254	234	14
Tirhala	34	475	507	7
Ilbaszan	14	156	133	11
Ohri	57	402	377	15
Vulcsitrin	31	312	324	10
Üszküb	23	364	347	7
Delvine	35	149	182	19
Dukagin	19	62	60	32
Kösztendil	71	1065	1110	6
Avlonja	88	517	547	16
Aladzsahiszár	41	536	536	8
Janja	35	405	405	9
Prizren	6	242	234	3
Összesen	689	7281	7352	9,5

Forrás: BOA, Kepeci 405; *Ayn-i Ali Efendi*: Kavânîn; BN, Supplement turc, 69.

Példák a kiskorú javadalombirtokosok kezén található timárok jövedelmeire: Ruméliában: 5500; 20 400; 2700; 1400; 2000; 7500; 12 000; 2300; 3900; 8200; 2320; 10 800; 3700; 20 200; 12 400; 5588; 10 499 stb.; Anatóliában: 30 352; 7900; 5350; 4900; 3400; 28 819; 11 600; 12 440; 4999; 29 800; 2000; 34000 stb.

6. táblázat

A tímárosok kötelezettségei jövedelemkategóriák szerint
az 1500 körüli törvénykönyv szerint

1000 akcse	2000 akcse	3000 akcse	4000, 4500, 5000 akcse	5500, 6000 akcse	7500, 8000 akcse	9000 akcse
maga <i>dzsebeliként</i>	maga <i>dzsebeliként</i>	maga, <i>bürüme</i> ¹ öltözékben	maga, <i>bürüme</i> öltözékben	maga, <i>bürüme</i> öltözékben	maga, <i>bürüme</i> öltözékben	maga, <i>bürüme</i> öltözékben
		[1 <i>dzsebeli</i>]	1 <i>dzsebeli</i>	2 <i>dzsebeli</i>	2 <i>dzsebeli</i>	3 <i>dzsebeli</i>
	1 <i>gulám</i> ²	1 <i>gulám</i>	1 <i>gulám</i>		1 <i>gulám</i>	
			1 <i>tenktür</i> ³	1 <i>tenktür</i>	1 <i>tenktür</i>	1 <i>csadir</i> ⁴

10000, 10500, 11000 akcse	12000 akcse	[13500, 14000 akcse]	15000 akcse	[16500, 17000 akcse]	[18000 akcse]	[19500, 20000 akcse]
maga, <i>bürüme</i> öltözékben	maga, <i>bürüme</i> öltözékben	maga, <i>bürüme</i> öltözékben	maga, <i>bürüme</i> öltözékben	maga, <i>bürüme</i> öltözékben	maga, <i>bürüme</i> öltözékben	maga, <i>bürüme</i> öltözékben
3 <i>dzsebeli</i>	4 <i>dzsebeli</i>	4 <i>dzsebeli</i>	5 <i>dzsebeli</i>	5 <i>dzsebeli</i>	6 <i>dzsebeli</i>	6 <i>dzsebeli</i>
1 <i>gulám</i>		1 <i>gulám</i>		1 <i>gulám</i>		1 <i>gulám</i>
1 <i>csadir</i>	1 <i>csadir</i>	1 <i>csadir</i>]	1 <i>csadir</i>	1 <i>csadir</i>]	1 <i>csadir</i>]	1 <i>csadir</i>]

Forrás: *N. Beldiceanu: Code de lois coutumière* (lásd a 41. jegyzetben) 9v–10r; *Uő: Le timar* (lásd az 1. jegyzetben) 80.

1 Jelentése: különleges bőrpáncél.

2 Szolga.

3 Sátor.

4 Másfajta sátor.

7. táblázat

A) Az elvben mozgósítható timáros haderő Boszniában 1533-ban az 1500 körüli törvénykönyv alapján számolva

	Javadalombirtokos	Dzsebeli	Összes	Gulám	Gulám+dzsebeli	Összes
Szpáhi	711	616 (0,87 egy timárra)	1327	309	925 (1,30 egy timárra)	1636 (80,2%)
Záim	17	221 (13,00 egy ziámetre) [timár és ziámet együtt: 1,15 egy javadalomra]	238	[17]	238 (14,00 egy ziámetre) [timár és ziamet együtt: 1,60 egy java- dalomra]	255 (12,5%)
Szandzsákbég	1	148	149		148	149 (7,3%)
Együtt	729	985 (1,35 egy javada- lomra)	1714	326	1311 (1,80 egy java- dalomra)	2040 (100%)

Forrás: Ö. L. Barkan: H. 933–934... malí yilına (lásd az 1. jegyzetben) 301., 303. o.

B) A ténylegesen mozgósítható timáros haderő Boszniában 1520 körül

	Javadalombirtokos	Dzsebeli vagy „ember”	Összes
Szpáhi	643	1204 (1,87 egy timárra)	1847 (59,25%)
Záim	16	213 (13,31 egy ziámetre) [timár és ziámet együtt: 2,15 egy javadalomra]	229 (7,35%)
Szandzsákbég	1	1040	1041 (33,40%)
Együtt	660	2457 (3,72 egy javadalomra)	3117 (100%)

Forrás: A. S. Aličić: Popis Bosanske vojske (lásd a 46. jegyzetben).

8. táblázat

Mozgósított tímáros haderő Ruméliában 1583-ban

Szandzsák	Ziámetek száma 1583-ban	Tímárok száma 1583-ban	Összes javadalom 1583-ban	Ziámetek száma (Ajn Ali)	Tímárok száma (Ajn Ali)	Összes javadalom (Ajn Ali)	Az otthon maradó tímárosok aránya (%)
Tirhala	22	320	342	36	439	475	28
Morea	51	328	379	100	600	700	32
Szelanik	21	178	199	35	262	297	33
Janja	31	231	262	62	345	407	36
Ilbaszan	12	88	100	18	138	156	36
Üszküb	13	216	229	20	344	364	37
Delvine	18	120	138	24	125	149	7
Dukagin	5	37	42	10	52	62	34
Ohri	31	238	269	60	342	402	33
Vidin	5	140	145	12	195	207	30
Prizren	16	141	157	17	225	242	35
Csirmen	7	67	74	20	130	150	51
Herszek	13	93	106	—	—	—	—
Vulcsitrin	9	214	223	10	302	312	29
Avlonja	49	280	329	38!	479	517	36
Iszkenderije	27	147	174	49	205	254	31
Aladzahiszár	21	354	375	27	509	536	25
Szendró	16	235	251	—	—	—	—
Összesen	367	3427	3794				

Forrás: BOA, Kepceci 320, 114–116. o.; *Ayn-i Ali Efendi*: Kavânîn (lásd a 2. jegyzetben).

A forrásban szereplő összesítés: Az Ajn Ali számaival összehasonlítható adatok:

Pasák és bégek	15	(recte 18)	1583	Ajn Ali
Ziámet	381	(recte 367)	Ziámet	338
Tímár	3427		Tímár	3099
			Összes	3437
				5230

A be nem vonult tímárosok átlagos aránya: 34%

A kimutatásból hiányzó ruméliai szandzsákok ziámet- és tímár-birtokainak száma Ajn Alinál: 4074.

9. táblázat

A magyarországi hadjáratra mozgósított csapatok, 1697–1698

Csapatnem	Lovas	Gyalogos	Fő
1. Portai zsoldosok (<i>kapu kulu</i>)			37170 (42,78%)
a) lovas (<i>szpáhi, szilahtár</i>)	11670		
b) fegyverkovács, tüzér		7000	
c) janicsár		18500 (21%)	
2. Kormányzók magánhaderege (<i>kapu halki</i>)			14070 (16,19%)
a) lovas	10870 (77%)		
b) gyalogos		3200 (23%)	
3. Tartományi timár-birtokos sereg (<i>ejálet aszkeri</i>)			10100 (11,62%)
a) <i>szpáhi</i>	8600		
b) udvari <i>müteferrika</i> és <i>csaus</i>	1500		
4. Kincstári puskás gyalogosok (<i>míri pijáde tüfenkendáz</i>)		8300	8300 (9,55%)
5. Portai önkéntesek (<i>szerdengecsti</i>)		4000	4000
6. Nem-timáros tartományi csapatok			13244 (15,24%)
a) lovas	4847 (36,6%)		
a.) önkéntesek (<i>szpáhi</i> és <i>szilahtár szerdengecsti</i>)	1393		
b) zsoldos (<i>szekbán</i>)	1000		
c) egyéb	2454		
b) gyalogos		8397 (63,4%)	
a) <i>hász-bégek</i> puskásai		810	
b) vegyes		4974	
c) várkatonák		1368	
d) egyiptomi <i>szerdengecsti</i>		500	
e) 17 tehetős polgár által kiállítottak		745	
Összes	37487 (43,15%)	49397 (56,85%)	86884 (100%)
7. A dunai flotta személyzete és katonasága (gyalogos)		8521	8521
Teljes létszám	37487 (39,3%)	57918 (60,7%)	95405 (100%)

Forrás: BN, Supplement turc 69, 64b–70a.

Géza Dávid – Pál Fodor

NOTES ON THE STRUCTURE AND STRENGTH OF THE TIMARIOT ARMY
IN THE SECOND HALF OF THE SEVENTEENTH CENTURY*Summary*

The results of the study can be summarized under the following five headings.

1. The Ottoman court tried to and succeeded in maintaining the number of *kiliç* at about the same level between the 1580s and the 1690s.

2. *Timar* estates gradually became inheritable without being split up from father to son.

3. Regulations concerning the obligations of *timar*-holders to provide armed retainers underwent significant changes during the sixteenth century, at least in three respects:

a) the minimum portion of income from which the timariot had to bring an armed retainer with him, rose from 3 000–4 000 to 6 000 *akçe*. To put it in other words: only the owners of the larger (*tezkerelü*) *timars* and the *ziamets* were in charge of fielding *cebelüs*;

b) *timar*-holders with an income of 10 000 up to 19 999 *akçe* were equally obliged to maintain three *cebelüs*;

c) the *ziamet*-holders were in charge of deploying a retainer according to every 5,000 *akçe* instead of the previous 4 000 *akçe*. Due to these alterations, with the passage of time, the contingents fitted out by *sipahis* seems to have diminished.

4. The incessant growth in the number of *sancaks* and especially of *vilayets* in the second half of the sixteenth century can be linked to the increasing importance of the governors' household troops as against lower rank *sipahis*.

5. By the middle of the 1690s the traditional timariot army sank into insignificance. At the same time, the composition of the Ottoman army as a whole, came much closer to the European standards of the age.

Géza Dávid – Pál Fodor

L'IMPORTANCE ET LA COMPOSITION DE LA FORCE ARMÉE DES PROPRIÉTAIRES
DE *TIMARS* OTTOMANS DANS LA DEUXIÈME PARTIE DU XVIIE SIÈCLE*Résumé*

Les résultats de l'étude peuvent être résumés dans les cinq points suivants:

La Porte a réussi à maintenir l'effectif du *kiliç* dans la période de 1580 à 1690.

Les propriétés *timars* sont progressivement devenues transmissibles sans toutefois être divisées.

Les règles portant sur les accompagnateurs armés à fournir par les propriétaires de *timars* ont considérablement changé au cours du XVIe siècle:

Le revenu minimal défini pour la fourniture d'un accompagnateur armé est passé de 3 à 4 mille *aktchés* à 6 mille *aktchés*. Autrement dit seuls les grands propriétaires de *timars* (*tezkerelü*) et les propriétaires de *ziamets* étaient désormais obligés d'armer des *cebelüs*.

Les propriétaires de *timars* ayant un revenu de 10 000 à 19 999 *aktchés* devaient armer 3 *cebelüs*.

Les propriétaires de *ziamets* devaient fournir un accompagnateur par 5 mille *aktchés* de revenu au lieu des 4.000 auparavant en vigueur.

L'augmentation rapide du nombre de *sandjaks* et surtout des *vilayets* dans la deuxième moitié du XVIe siècle est, en grande partie, la conséquence du fait que la Cour s'appuyait plutôt sur l'armée privée des gouverneurs et non pas sur les *spahis* ordinaires.

Pour le milieu des années 1690, l'armée timariote a totalement perdu son importance. Cependant la composition de l'ensemble des forces armées ottomanes s'est, de plus en plus, rapprochée du niveau des armées européennes de l'époque.

*Géza Dávid – Pál Fodor*DIE GRÖSSE UND ZUSAMMENSETZUNG DER BESITZ HABENDEN TIMAREN
IM OSMANISCHEN HEER IN DER ZWEITEN HÄLFTE DES 17. JAHRHUNDERTS*Resümee*

Die Ergebnisse der Studie können in den folgenden fünf Punkten zusammengefasst werden:

1. Die Pforte versuchte mit Erfolg, die Stärke der *kılıç* in der Zeitspanne zwischen 1580 und 1690 ständig auf demselben Niveau zu halten.
2. Die Güter der Timaren wurden ab dem Ende des 16. Jahrhunderts nach und nach vererbbar; sie wurden unmittelbar von Vater auf Sohn (Verwandte) vererbt, ohne dass sie in kleinere Einheiten aufgeteilt worden wären.
3. Die sich auf die bewaffneten Begleiter beziehenden Vorschriften, die von den Besitz habenden Timaren ausgestellt werden mussten, veränderten sich im Laufe des 16. Jahrhunderts in bedeutendem Maße, und zwar in dreierlei Hinsicht:
 - a) Das vorgeschriebene Mindesteinkommen zur Ausstellung eines bewaffneten Begleiters erhöhte sich von 3-4 000 Aktsche auf 6 000 Aktsche. Anders gesagt wurden nunmehr nur die größeren Besitz habenden Timaren (*tezkereli*), bzw. die *ziamet*-Besitzer dazu verpflichtet, *cebelüs* auszustellen.
 - b) Die Besitz habenden Timaren mit einem Einkommen von 10 000 bis 19 999 Aktsche mussten 3 *cebelüs* bewaffnen.
 - c) Die *ziamet*-Besitzer mussten nach jeweils 5 000 Aktsche einen Begleiter ausstellen; davor geschah dies bei 4 000 Aktsche. Infolge dieser Änderungen ging die Zahl der Kontingente, die von Spahis bewaffnet wurden, mit der Zeit zurück.
4. Das rasche Wachstum der Zahl der Sandschaken und besonders der Vilajets (Beglerbegs) in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts war größtenteils die Folge dessen, dass sich der Hof gegenüber den einfachen Spahis immer mehr auf das private Heer des Gouverneurs stützte.
5. Bis zur Mitte der 1690er Jahre verlor die Stärke der Timaren jedwede Bedeutung. Gleichzeitig näherte sich die Zusammensetzung der ganzen osmanischen Armee immer mehr dem Niveau der zeitgenössischen europäischen Armeen.

*Геза Давид – Пал Фодор*ВЕЛИЧИНА И СОСТАВ ОСМАНСКИХ ВООРУЖЕННЫХ СИЛ ФЕОДАЛОВ-ТИМАРЦЕВ ВО
ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVII ВЕКА*Резюме*

Результаты исследовательской работы можно обобщить в следующих пяти пунктах:

1. Турецкое руководство – Порты – с успехом осуществляло попытки, направленные на то, чтобы в период с 1580 по 1690 годы содержать на постоянном уровне численный контингент своих вооруженных сил – *kılıç*.
2. Поместья тимарцев с конца XVI века постепенно превращались в унаследуемые, они переходили непосредственно от отца к сыну (родственнику), не будучи разделенными на более мелкие части.
3. Предписания, касавшиеся вооруженных сопроводителей (конвоиров), выставлявшихся землевладельцами-тимарцами, в ходе XVI столетия в значительной степени изменились, и именно в трех аспектах:

а. минимальная сумма выплаты, предписанной для выставления одного вооруженного сопровождающего, повысилась с 3 000–4 000 акчей до 6 000 акчей. Иными словами, уже лишь более крупные землевладельцы-тимарцы (*tezkereliü*) а также феодалы категории *ziamet* несли обязанность поставлять снаряженные отряды *cebelü*.

б. Тимарцы, обладавшие доходами размером от 10 000 до 19 999 акчей, должны были содержать под ружьем 3 *cebelü*.

в. Феодалы категории *ziamet* за каждые 5 000 акчей дохода вместо прежних 4 000 акчей обязаны были выставлять одного сопровождающего. Вследствие этих изменений с течением времени снизилось число контингентов, снаряжаемых воинами-спахами. Непрерывное повышение числа санджаков и вилаетов во второй половине XVI столетия невозможно отделить от повышения значения собственного воинства, снаряжаемого руководителями административных единиц, в противоположность вооруженным воинам более низкого ранга – спахам.

4. Быстрое увеличение числа санджаков и особенно вилаетов во второй половине XVI века было большей частью следствием того, что королевский двор все более опирался на частную армию губернаторов, а не на обычных спахов.

5. К середине 1690 годов вооруженные силы *тимариоты* полностью утратили свое былое значение. В то же время состав османских вооруженных сил в целом все более приближался к уровню европейских армий того времени.

Megjelent

a Hadtörténelmi Közlemények 1997–2004

CD-ROM

az Arcanum Adatbázis Kft.

kiadásában.

A CD tartalmazza az 1997 és 2004 (első szám) közötti hét évfolyam teljes anyagát, köztük olyan, jelentős visszhangot kiváltott emlékszámokét, mint például a két 1848/49-es emlékszám, a „Memoria rerum Sigismundi regis” alcímű Zsigmond király emlékszám, valamint a Rákóczi-emlékszám. Ezenkívül megtalálható rajta az 1888-tól 2000-ig megjelent évfolyamok teljes tartalommutatója. A CD-n található keresőprogram a legutóbbi hét évfolyam szövegében teljes körű (az összes szóra, kifejezésre, az írások címeire, szerzőire stb.) keresést biztosít.

A CD ára 6250 Ft/db (az ár tartalmazza a 20% ÁFÁ-t).

A CD-ROM-ok megrendelhetők, illetve megvásárolhatók az Arcanum Adatbázis Kft.-nél: 1115 Budapest, Fejér Lipót u. 12. Tel.: 481-09-00